

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 122
(18855)

2016 жылдың
октябрь 20
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электронная почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ажан? Каяа? Чүү?

Дүүн

АДИМИР ФАЛАЛЕЕВТИ
ТОМУЙЛААН

Р-нің Чаззааның Даргазының 1-ги
акчызы турган Владимир Фалалеев-
албан дужаал – Чазак Даргазының
акчызы – тудуг сайыдынга то-
аан. «Владимир Александрович
бликаның хөгжүлдезиниң кол ады-
дуг талазы-биле ажилды шыңгы
елдирер ужурлуг» – деп, Тываның
ыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

МИХАИЛ БУХТУЕВТИҢ ЫН ЭДИЛЭЭН ШКОЛА

ылдың №1 школазынга 55 чыл
гаар Совет Эвилелиниң Маадыры
ил Бухтуевтиң адын тыыскан.
оланың доозукчузу 1944 чылда
руссияга шериг херээн эртирип,
уртун камгалажып тургаш, төрөзүн
иче ээп келбейн барган. Он тос
ик аныяк оолга эрес-дидим маа-
дыг чоруу дээш ССРЭ-ниң Дээди-
линиң Президиумунун Чарлыы-би-
44 чылдың сентябрь 26-да Совет
Эвилелиниң Маадыры атты тыыскан.

Бөгүн

АКСАФОНИСТ АЯЛГА БАЛГАН СОЧИДЕ

Ау-Аксының уругларның уран чүүлү-
зының өөреникчизи Аялга Бал-
риде «Сириус» төвүнде «Уран
улананышкынының талазы-биле
илгени эртип турар. Ол 9 харлыын-
га сакафонга ойнап эгелээш,
блика чергелиг фестивальдарга
кеш, лауреат атты чедип алган.
ан барган 12 харлыг өөреникчи
е салым-чаяанныглар школазын-
едилгезин октябрь 24-ке чедир
ылаар.

Даарта

«ЗЕЛ ЧЕЧЭЭ ЧАСТЫП
ТУРДА»

ым-чаяанныг артист, сценарист, жүрүкчү, режиссер, башкы Галина «Күзөл чечээ частып турда» деп ыкчы ажил-ижинге тураскааткан ин чонга октябрь 22-де Тываның ол аттыг национал хөгжүм-шии нга бараалгадып көргүзөр. Галина евна бүгү талалыг талантызын -биле чонунга ам-на бараалгады- чүге дизе ол элзэн каш чылдар де Москвага ажилдап чурттаан. аш амгы аныяк-ескен ооң салым- ыын эки билбес боор, а артистиң ри ону эки билир.

ДЫН КҮС. ДҮЖҮТ-2016»

ябрь 28-те 10 шактан 16 шакка
найысылалда «Сүбедей» спорт
кезигинге республика чергелиг
н күс. Дүжүт-2016» деп делгел-
н эртер. Аңаа тус черниң ба-
удүрүкчүлериниң аыш-чегин,
ныыңаймаан, эъттен кылыгларын,
чегнерни болгаш оон-даа өске
-сараанны делген садар.

- *ТР-нің өөредилге адырында*

ЧАА ШКОЛАНЫ ТУДАР

Школада география башкызы Олеся Олеговна Монгуш өөреникчилери-биле.

Ийи-Талды республиканың чөөн болгаш барыын кожууннарын харылзаштырып турар улуг оруктуң шүүт чанында сүүр деп болур.

Соң чаны-биле караңадыр халдып турар машина-техника аймааның чүгле даштыкы хеври безин Тываның ушчок бурунгаар өгжээзиниң черечизи. А бо суурда хотумақ школаның бажың-балгадын көөрге, үе эрткен вектиң 30-40

чылдарында доктаай берген ышкаш болур. Школаның беш бажыңың эң баштайгызын 1938 чылда туткан. Оларның чамдыызын өске суурлардан көжүрүп эккелген. Чижээлзэрге, Арысканның Улуг-Алаак школазының бажыңын бээр көжүрген. Дамчыыр чугаа езугаар алырга, эртемден Каадыр-оол Бичелдей ол школага бичизинде өөренип турган. Школа чанында интернаттың бажыңын

Хайыракан суурдан 1980-90 чылдарда көжүрүп эккелген.

Школа эрги бажыңнарлыг-даа бол, өөреникчилерниң өөрөдигезин болгаш кижизидилгезин, хандырылганын бедик деңгелге чорудуп келген. Республиканың школаларының хөй кезинде интернаттар дүжүп турда, Ийи-Тал школанының чанында интернат ам-даа аылдавышаан.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

• Чагыдылга – 2017

ПЫН» — ЧОННУН СОЛУНУ

2017 чылдың бирги чартында «Шын» солуннуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хуннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айд	3 айд	6 айд
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ М.Б. Кенин-Лопсанга «Тыва Республиканың хүндүлүг хамаатызы» атты тыпсырының дугайында

Республиканың чурттакчы чонунун амыдыралын экижидеринге, Россияга болгаш даштыкыга Тыва Республиканың ат-алдарын болгаш төлөптүг чоруун бедидеринге идиг бээриниң талазы-биле Тыва Республиканың мурнунга онза улуг ачы-хавыяазы дээш «Тыва Республиканың Хүндүлүг хамаатызы» атты көскү эт-

нограф, чөөн чүктүң шинчилекчизи, төөгү эртемнериниң доктору, тыва хамнаашкын талазы-биле эртемден Монгуш Борохович КЕНИН-ЛОПСАНГА тыпсыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2016 чылдың октябрь 14
№172

● Хүннүң медээлери ТӨП АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

«Тыва Республиканың девискээринге күрүнө болгаш муниципалитет ачы-дузаның чедирер хөй адырлыг төп» деп күрүнениң автономнуг албан чериниң салбыры Кызыл кожуунун Сукпак сумузунда ажилдап эгелээн.

Ону РФ-тиң Президентизиниң май чарлыктарын күүседир-биле база ТР-ниң Чазааның отчеду-биле таныжып тургаш, чоннун хөй санныг дилеглерин барымдаалап, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле ТР-ниң Харылзаа болгаш информатизация яамызы, Кызыл кожуунун чагыргазы, Хөй адырлыг ачы-дуза төвү кады тудуп, ажилгалга кириген.

Бо чаа төп Сукпак суурнун Салчак Тока кудумчузунун 9 «а»

бажыңында турар. Келген чонга ээлчег манап дыштанып олурарына, ачы-дуза алырына таарымчалыг байдалдарны тургускан. Чон хүлээп алыр ийи көзөңөк соңга таварыштыр тус черниң 45, республика хемчээлинге 50, федералдыг деңгелге 57 ачы-дуза хевирлерин ап болур. Херек апарза интернет таварыштыр ээлчегге бижидип алыр. Чоокку үеде маңаа төлевирлер терминалын болгаш банкоматты тургузар.

Чаа ажиттыңган ачы-дуза төвүгө келгеш, «Мээң документи-лерим» таварыштыр күрүнө ачы-дузаны алганның чугаазы-биле, бо арга чон-биле ажилдаарының үезин кызырып, шынарын бедидип турар. Амгы үеде республика девискээринде ачы-дуза чедирериниң мындыг хевирлиг 18 төп ажилдап турар.

ХӨНДЕРГЕЙДЕ «ТЕЛЕ-2»-НИ АЖЫТКАН

Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндергей сумузунга «Теле-2 Мобайл» соталыг харылзаа станциязының байырлыг ажыдышкыны болган.

Бо чаа станция Тываның барыын талакы кожууннарында чурттакчыларга харылзааның бо хевирин болгаш бүгү делегейниң интернет четкизин ажылгаарына таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле «Теле-2 Мобайл» компанияның чигинче директору Сергей Эдминниң кады ажилдажылга дугайында ат салган дугуржулга езугаар бо төлөвилелди боттандырып эгелээн. Ийи таланың кады ажилдажылгазы республиканың экономиказын сайзырадыры-биле инвестицияларны хаара тударынче

болгаш харылзаа ачы-дузаның бедидеринче угланган.

Соталыг харылзаа станциязының байырлыг ажыдышкынына Тываның харылзаа болгаш информатизация сайыдының хүлээлгезин күүседип турар А. Шойгу, «Теле-2 Мобайл» КХН-ниң Тывада салбырының удуртукчузу Орлан Серен, ТР-ниң Дээди Хуралының саң-хөө, экономика, инвестиция политиказының болгаш сайгарлыкчы ажил талазы-биле комитетиниң даргазы Александра Донгак, депутат Олег Сарыглар киришкен.

«Теле-2» соталыг харылзаа бистиң республикага 2015 чылдың төңүзүндө эгелеп ажилдап эгелээн. Амгы үеде ооң 2G хевирин Тываның чурттакчыларының 80 хуузу, а 3G хевирин 72 хуузу ажылдап турар.

КЫШКЫ ҮЕДЕ АЖЫЛДААРЫНГА БЕЛЕН

Тываның «Енисей» М-54 автоорук эргелели кышкы үеде ажилдаарына белең. Бо организация федералдыг М-54 автооруктуң кышкы үеде ажаалда-хайгааралын чорудуп, автотранспорттун оладып үзүктел чок аргы-жылгазын хандыраар.

Бо автоорук эргелели-биле керээлиг организациялар херек тудуг материалдарының белеткелин дооскан. Кызын орукка төгөр элезинни 17600 кубометр, дус-элезин холуксаазын 10 тоннаны белеткээн. Орук дургаар 15 черде техника доктаар өртээлдерни кылган, оларның 12-инде ажилчыннар болгаш чолаачылар чыныгы, дыштаныр бажыңнары кылып, 11 ындыг бажыңда чылыдылга системазын тургускан. Белеткээн элезинни 11 черде мөөңнөп төккөн,

оларның ийизинде бункер савалар бар.

Кышкы үеде ажилдаар орук техниказы 100 хуу белең дээрзин орукчулар дыңнаткан. Оларның аразында каток-биле орук дескилээр 29 машина, 14 автогрейдер, 3 хар аштаар роторлуг техника, 10 экскаватор болгаш чүк чүдүрер техника, 9 үстүрер трактор, 16 хар аштаар дериг-херекселдерлиг трактор бар.

Амгы үеде М-54 автоорук-биле автотранспорттун үзүктел чок шимчээшкини хандыраар-биле керээлиг организациялар орукта дежурныйлаашкыны дүн-хүн чокка чорудуп, а автоорук эргелелиниң бодунда диспетчер албаны ажилдап турар. Онза байдалдар үезинде 2-99-09 телефонче долгаарын дыңнаткан.

Даш-оол МОНГУШ.

● База катап чээли дугайы ЧОННУҢ ӨРЕЛЕРИ – МИЛЛИАРДТАР

Чээли дугайында 2015 чылдың март айда бижээним чүүлү катап номчурумга, ол-ла хевээр парлап үндүрүптер-даа болза, улуг-ла өскерилген чүве чок дээрзи илдең. Ол база амыдырал-биле дөмей, кажан-даа «өлбес» тема. Ону номчаан улус сактып келир-даа чадавас, ындыг болза улам эки. А номчуваан болза, бо материал-биле танышкаш, чээли дугайында боданып көөрү артык эвес.

Амгы үеде Тывада дөрт кижиниң бирээзи-ле чээлиг дээр болза, меге болбас. Оон-даа көвей чадавас, мээң даап бодаашкыным ындыг, а дөргүл-төрелден эгелээш, чугаалашканым кижиге бүрүзү чээлиг боор чорду. Кандыг чылдагааннар-биле өреге дүжүп, ону төлээринге бергедежип, банкылардан акша чээп чоруур улус бис аан? Кижиге бирги чергениң айтыры – чурттаар оран-сава. Баш кырында дээвири чок болза, кайнаар кирерил, кая сыңырыл? Ынчангаш ипотека алгаш, бажың-балгат айтырын шийттирлеп алырынче чүткүл – амыдыралдан чайгаар негетинип турар байдал. Чурттаар оран-сава чээлизи алырындыг-ла амыр эвес. Ону кижиге болганы ап шыдавас-даа: чээли бээр организация – банкының негелдези шыңгы, өрени төлөп шыдаарын шыңзыдары база ай санында ону дуглаары оюнчук эвес.

Россияда бажың-балгат өртээ дыка улуг, банкыларның чээли хуузу талыгы. Ынчангаш шыдал-быралыг олигархтар, сураглыг артистер Европа чурттарындан, даштыкыдан бажың садып ап турарлар. Олар-даа биске хамаарышпас, элита улусу болгай. А бистиң Тывада хергелеливис кээргенчиге: бичии-даа болза, баш кырында дээвирилг олурары. Күрүнөдөн дуза эрзэн херзэн-даа чок. Чамдык даштыкы чурттарда оран-савазын чээли дузазы-биле садып алган кижилерге күрүнөдөн дузаламчы бар, өрениң 50-70 хуузу дуглажып турар. Мындыг саң-хөө дузаламчызы ол чурттарның шупту хамаатыларына хамааржыр. А Россия чүгө чиигелде-лиг категорияларга дузалажып болур: дайын хоочуннарына, өскүстөргө, шериг ажилдакчыларга. Ындыг-даа болза чоокта чаа мындыг чүве дыңнадым: шыырак регионнар ажы-төлдүг өг-бүлелерге ипотека хуузуң 3-5 хуузу төлөжип эгелээн деп. Россияга дескилештир ону кылыр дугайында хоойлу төлөвилели барын бар, ынчалза-даа ол шимчевейн шыгырт чыдар. Ындыг хоойлу ийи-үш чылдан бээр күш кирип кээринге идегээрден башка, ам дээрзинде чүнү канчаптар деп бис? Боттаны-даа бээр чадавас.

Банкылардан аңгыда ипотека-чуртталга чээлиниң агентилелин (АИЖК) таварыштыр хөй улус ипотека алган. Ооң негелделери база дыка улуг, банкылардан дээрдевес. Хуузу эвээш дээр, а херек кырында алганындан ийи катап ажыр төлээр. Бир чижек: А. үлүгүг тудугдан АИЖК таварыштыр хензиг чаңгыс өрээл ап алган, ооң эге өртээ бир миллион рубль. Чээлини 21 чыл иштинде ай санында 10 мундан ажып турар

акша-биле төлээр, санап көөргө, ниити төлээр түнү 2 млн. 600 муң рубль болган. Чээли берген организация ол дораан 30-50 муң чедир акшаны дедир аппаар. Чыл санында «страховка» база төлээр, ол чээлиден «чемгерти-нер» улус эндерик.

Чээли алырынче иттирип келир база бир амыдыралчы байдал – уругларын эртем-биле чедирип алыры. М. Новосибирскиде өөренип турар уруунуң өөредилгези дээш чыл санында чээли алыр. Бир банкыдан 150 муңга чээли алырга, 30 муң рубльди дедир аппаарган, ооң утказын ол билбээн, каш-даа болза чээли бергенинге амыраан.

Оон аңгыда Тываның чурттакчылары автокредиттер хөй ап турар. Бажың-балгады, орта ажылы безин чок хирезинде аныяк оолдар машина мунуп алган шаап чоруур. Кызылда көвей машиналарның үштүң ийи кезини чээли-биле алган деп бодаар мен. Бир чижек: С. эрткен чылын автосалондан чаа машина садып алган. Оозу дээш ай санында 8 муң рубль төлөп турар. Бир катап аварияга таварышкаш, машина чок арткан. Оозу септээр аргажок кылдыр үрелген, а өрезин ам-даа төлөвишаан. Шимчээр эт деп чүве бо-дур. Кандыг-чүү-даа бол, баштай, бичии-даа болза, оран-сава азы чер участогу садып чытканы дээр, шимчевес эттиң ажыы черле улуг.

Чээлилерниң кандыг хевирлерин тус-тузунда кайы банкылардан каш кижиге ап турар дугайында медээ тып алыры берге. Кайы-даа банк ол дугайында чугаалап бербес, банк чажыды деп чүве база бар. Ынчангаш Тываның Национал банкызындан өре-шире дугайында көргүзүлгөр бээрин дилээримге, ол мындыг болду: республиканың чурттакчылары бо чылдың сентябрь 1-де байдал-биле 20 млрд. 346 млн. 600 муң рубль чээли өрелиг, ооң санында – 2 млрд. 80 млн. 600 муң рубль чээлизин үе-шаанда төлөп шыдавайын, эгидип чадай берген. Чеже-даа кризис үези болза, чоннун чээли алыры нам-даваан, а үе-шаанда санашпайн турар өрезиниң хемчээли дам-на улгадып бар чыдар.

Кезек када хуузу улуг-даа болза, чээли алыры белең чаа банкылар тыптып келирге, улус канчап санажырын-даа билимейн, ынаар «шуражы-ла» берген. Ам-даа дыка хөй банкылар, саң-хөөнүң үүрмек организациялары улусту хергелел чээлизи алырынче «көгүдүп-ле» турар. Сөөлгү үеде «Хергелел чээлинден ап көрүңер» деп улусче телефоннап, СМС чорудуп, элзедишкын кылыры кедерээн. Ол-даа билдингир, оларның алыс сорулгазы – акшадан акша алыры. Хөй чээлиниң хуузуңдан кирген акша – оларга улуг орулга. Төлөп чадай бээрге, өре хөөлөнип-ле, дам-на «хөөп» чыдып бээр. Эт-сөвин хурааткыже чедир судтажып тургаш, банк өрезин ыяап-ла негеп алыр. Өрелиг кижиге боду төлөвеске, банк ооң өрезин дагынып алган хүлээникчиден негеп эгелээр. Ынчангаш хүлээникчи болуру айылдыг. Чамдык ындыг улус турар: акша чээрде, аксы-сөзүнүн эвилеңи магалыг-ла, а эгидерче – арай деп-ле бээр, ол хамаанчок, шыжыгар, бербестеп

пат боор. Чоннун домаандыгы амыр, бээр берге де бо. Өскениң акшазын бодунуң акшазын уштуу апаар болгай.

Ынчангаш кевин-хөй черге өре «тарып» чорба за эки. Хире-шаан били өг-бүлезинде орулгазын, терге байдалы канчап бодап, санап албайн, каж карак-кулак чок чээли ап б Чаданып чораш, чээй-чө өртектиг эт-септи, норка ноутбукту, смартфонну ол чокка-даа чурттап Автомобильдин-даа хер даштын «Газельдер», та эндере, чадаг-даа базы харын-даа кадыкка эки.

Чогул чээли дузазы амыдыралын экижидер апар бар. Кым-даа болза чур оран-савалыг, машина-хө амгы шагның эки шынар севин эдилексээр, ол ки эки амыдыралче чүткүл кымның-даа боогдаар чок. Банк-биле санажып харык-шинектиг болза, чээ ап болбазыл? Амгы үеде балгатты күрүнөдөн берип эвес, чүгө ипотека ду биле садып, тудуп ап Бажың тудар черниң-даа чээли чокка кайыын тыв Күрүнениң талазындан барыктыг бир, ийи өрээл социал оран-савалар тутужурлуг, а ол талаже угла кын бисте көңүс чок. Ында ганда улус боттары-ла буг улуг хуулуг ипотека, чур оран-сава чээлизи алыр таваржып турар.

Ол ышкаш ажы-төл өөредилгезинге чээли база-ла келир үеде олар амыдырап-чурттаарын бодаан ада-иениң сагы ваашкыны. Ам дээди, мак-даа эртем чедип ал колдунда-ла өртектиг. Бир соңгаар хоорайда өөредери кирип алыр болза, үр өөредилгезинден аңгыда, таар черин хөлөзилээр, чеми, идик-хеви, оруунуң дээш чарыгдал-ла хөй, албас аргаң-на чок.

Кадыкшыл баксыраанда чээли херек апаар, ылангын кезишкын кылдыртыр өртектиг. Ам канчаар, кады эрткен чүве бар эвес, чед даа чыткаш, аарыын сеп апаар.

Арткан хергелелдерге алыр мурнунда так боданы алган ажы бар бе азы б манааш, бодунуң акша-тө байдалын экижидип алгаш кылыр бе? Кандыг-даа ч кылырда, бодамчалыг бо чүгө бо хүнүн көрүп алгаш даарта деп чүвени уттуп бар Улуг хуулуг чээлини кызылайып чыткаш, хүнүнде өөр маңайлыг ап-даа алырга, чылы-биле ай санында тө кээриниң бергезин. Бо хүн шалыңгы ажилдыг-даа бо соң-даарта кызырылгата та жып болур, турум магадыл кризис байдалында, чинчине үеде чурттап чор ышкашы Ынчангаш мону черле у сактып, баш бурунгаар шы өре «тарыыр» орунуга, картошка тарааны дээр тарыырга, «дүжүдү» – хуу ле кады дедир эгидер хө а картошка тарып алыр дүжүдү сени чемгерер.

Надежда

ӨВҮРДЕ БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

«Шын» солуннуң чагыдылгасы

Республиканың ырак-урак кожууннарының бирээзи Өвүр кожуунда «Шын» солунну кайыкыре номчуп турар эвес дээш, сонуурга четтим. Баштай-ла Хандагайтының юрта салбырынга бардым. Кожууннуң төвү суурда үшкүн аягы чурттагы бар. «Шын» солунну чүгле 80 жыг кижичагыдып алган номчуп турар. Ыракта Акыраа сумузу-биле кады 93 кире чагыдыкчылыг.

Албан черлеринден кожуун-Монгуш Доржу аттыг төлмөтеказы. Пенсия фондузу аш Казначейство чагыткан аш харылзаа ажилдакчызы Ай Тюлюш кысказы-биле алады. Өвүр кожууннуң аш Хандагайты сумузу-биле алыралар республиканың илел-политиктиг солунун алып албайн турар дээр-ай-ла эпчок-тур. Чагыр-ылдакчылары Тываның анык ажил-херээн, оон ол кожууннуң дугайында алыралар солунга үнүп кээр, кайыкы билип алырал, база элдеп. Чамдыгызы на интернет четкизинден алыралар бис деп харылаар ас. Интернет четкизин-ида чүгле каш санныг алыралар кириген болур. Анык үндүрген доктааларын шуптузун тыва дылда солунда бүрүнү-биле үндүрүп турар дээрзин чу-даа, депутат-даа кижича.

Хандагайты суурдан ырак Солчурда 22 кижича «Шын» у чагыдып ап турар. Бо аразында пенсия на-лар болгаш башкылар азын билип алдым. Оон кожуун төвүнден ырак суурда 848 чурттагы бар, чүгле 27-зи бо солуннуң

номчукчулары. Ырак суурларда тыва телеканал-даа чок болгай, кижича бодаарга, «Шын» солуну чагыдып алгаш, кайда, чүк болуп турарын оон билип алгы дег. Саглының харылзаа ажилдакчызы Анна Сандак солун чагыдылгасын эки организастаар бис деп аазады. Оон чагыдылга талазы-биле черле харылзажып, бо сан-түңнерни деңгей көрүп турар болдувус.

Оон соонда Тээлиниң хөртүк харлыг арт-сынын эртип чорааш, Дус-Даг биле Чаа-Суурга четтим. Баштай-ла чогаалчылар чурту Дус-Дагның Владимир Серен-оол аттыг библиотеказының ажил-ижин сонуурга көрдүм. Кире бээр-ле, арыг-силиг, чылыг, чырык, ном-дептерни, солун-сеткүүлү чурум-чыскаалдыг салып каан. Анык библиотекары Долаана Кертик-оол бодунуң ажил-чорудулгасын болгаш номчукчуларының дугайында таныштырды. База ол ыскаш идепкейлиг номчукчуларының ат-сынын бижээш, чуруктарын азып алган болду. «Шын» солуннуң хоочун бижикчи Биче Монгуш, анык башкы Буянмаа Тумат, Саида Дүвендей база эге класс уругларындан бээр бар.

Улаштыр сумунуң почтазынга бардым. Дус-Даг суурда 55 өреге солунну чагыдып ап турар. Оон ыңай Дус-Даг школазы биле көдээ библиотекада чагыдылга бар деп харылзаа ажилдакчызы Сайдаш Шарый-оол чугаалай-дыр. Үстүнде бижээним суурларның школаларында «Шын» солуннуң чагыдылгасы чок болду. А Дус-Даг школазының библиотекары Людмила Седен-Дамбаа башкылар, өөреникчилер, ажилчылар-даа номчуп турзун дээш, тыва солуннарны үргүлчү чагыдып каар чаңылдыг. Бо библиотекада «Шын», «Тываның аныктары»,

Дус-Дагның харылзаа ажилдакчызы Сайдаш Шарый-оол.

«Сылдысчыгаш», «Алдын-Куш-каш» болгаш орус дылда үнүп турар солун-сеткүүлден бээр бар. Бир эвес солун келбейн баар болза, боду айтырып чедип кээр, ол хире харысалгалыг башкы-дыр дээрзин Сайдаш Александровна онзаап демдег-леп олурду. Дус-Даг школазы солуннарны чагыдып алган номчуп турар эр хей-дир. Өске школалар база моон үлегерден алыр болза, артык эвес боор. А башкылар аттестация эртер деп барганда, редакцияже чагаалар чорудар, дораан үндүрүп бээрин дилээн таварылгалар чаңгыс эвес удаа болгулаан.

Оон аңгыда чоогунда «Торгалыг» заставазының кызыгааржылары орус дылда үнүп турар солуннарның хей кезиин

чагыдып алган номчуп турарлар. Кышкы үеде солун чагыдып алыраларның саны көвүдөй бээр, а чайгы үеде ыңай-бээр чоруп каар болгаш номчукчулар эвээш болур деп, харылзааның анык ажилдакчызы немей чугаалады.

Дус-Даг суурдан ырак эвесе Чаа-Суур сумузу-биле 33 солун чагыдып алыкчызы бар. Бо суурда база-ла пенсионерлер, башкылар база албан черлеринден чүгле суурнуң көдээ библиотеказы чагыдылгалыын база ноябрь, декабрының чагыдылгасы уламчылап турарын харылзаа ажилдакчызы Альберт Чымбалак чугаалады. Школаның башкылары көдээ суурнуң библиотеканы-биле дыка сырый харылзаалыг ажилдап турар, чамдыкта аңаа барып кичээл-

дерин эрттирер чаңылдыг улус болду. Бо албан чери кожуунуң эки ажилдыг библиотеканы чүве. Амгы үеде анык ажилдакчы Аяна Майынды ажилдап турар. Сумунуң библиотеказында нитизи-биле 12943 кезек ном бар. Номчукчуларның четтикпейн манаар солуннары дээр-ле «Шын», «Тываның аныктары», «Сылдысчыгаш», «Алдын-Куш-каш» болгаш «Тувинская правда», «Российская газета». Оон ыңай назы-хар аайы-биле солун-сеткүүлү чагыдып турар. Суурнуң солун чагыдып албаан чамдык өг-бүлелери маңаа келгеш, солун-сеткүүлү номчуп алыралар. Ол база ажырбас-тыр, шуут чүнү-даа билбес болур эвес, хей номчуттунар болза-ла, угаанныг болур дээр болгай.

А Дус-Даг биле Чаа-Суурда тыва телеканал-даа чок, арт-сын ажилдыр, кыдыг-кызыгаарда суурларже чүгле солуннар барып турар. Ол хире ырак черде турар суурларның удуртукчулары, тус черниң депутаттары Тываның иштинде болуп турар болушкуннарны солундан номчуп, билип алыр апаар. Оон ыңай интернет четкизи ол ырак суурларда база багай, ол хамаанчок телефон харылзаазы безин чамдыкта үстү бээр таварылгалар бар. Мен шуут телефонум дамчыштыр интернетче кирип чадап калдым, харылзаа айтыры арай берге-дир, дүмбей караңгы-биле дөмей.

Нитизи-биле Өвүр кожуунда «Шын» солуннуң 230 чагыдып алыкчызы бар. Бо сан-түң арай эвээш, ынчангаш бо сумуларның чону, чаңгыс чер-чурттугларымга, ылаңгыя удуртукчу даргаларга, тус черниң депутаттарынга «Шын» солунну чагыдып алырын сүмелээр-дир мен.

Ася ТҮЛҮШ.

Кызыл – Хандагайты – Дус-Даг – Чаа-Суур – Кызыл.

ниң өөредилге адырында

ЧАА ШКОЛАНЫ ТУДАР

зу. Эгези 1-ги арында). алының байдалы берге өскүс-чаңгыс уруглар,

оолдар интернатта чурттап, хүнде дөрт катап чөмөнөп турар. Багай чүве – интернат-

та оруннар, стол, сандаилар шупту эргилээн. Интернатта 20 уругнуң 13-ү Кызыл кожуунуң Оттук-Даш арбанындан, 7-зи Улуг-Хем кожуунуң бодундан. Оттук-Даштың уругларының Ийи-Тал школазының интернатта турарының бир чылда-гааны ийи суурнуң аразының чоогу. Интернаттың акшаландырышкыны Улуг-Хем кожуунуң бюджетинден. Оттук-Даштың уругларының Ийи-Тал школазының интернатта турары дээш, Кызыл кожуунуң бюджетинден акшаландыраар деп дугуржулганы чарган-даа болза, амга чедир акшаландырабайн келген деп школаның директору Надежда Доңгак тайылбыр-лады. Улуг-Хем биле Кызыл кожууннарның удуртукчулары бо айтырыг талазы-биле дугуржуп, ийи кожуунуң кайызынга-даа ажыктыг интернатты деткириниң аргаларын тывары чугула.

Тыва Республиканың Баштыңының эгелээшкини-биле боттандырып турар «Анык өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилелдин

деткиишкини-биле мал-чыннай берген анык өг-бүлелерниң уруг-дарыын суурларда уруглар сандиктеринге, школаларда интернаттарга тургузуп, өөредириниң аргаларын база көрүп турар болгай. Ынчангаш школалар чанында интернаттарны акшаландыраар, оларга орун-дөжекти, дериг-херекселди садып бээриниң аргаларын дилеп, сандарап дүжөрүн аргалыг-ла болза, бол-дурбааны дээр. Аңаа эки чижек – Ийи-Тал школазының чанында интернат.

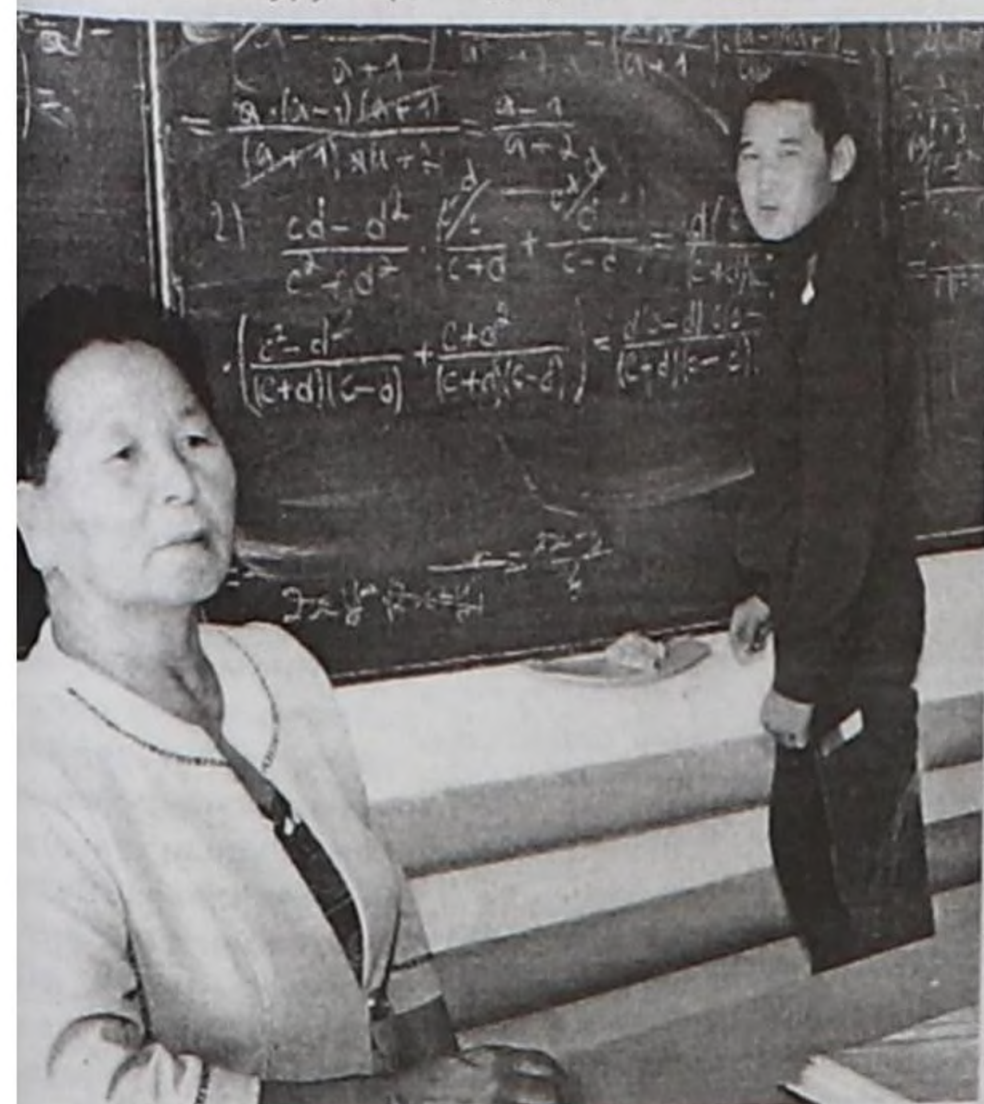
Ийи-Тал школазының чаа бажыңын тудар талазы-биле хей чылдар дургузунда сөөрттүнүп келген айтырыг бо чылын шимчээ деп болур. Чаа школаның төлөвилели белен, ону тудар чер тодараттыңан, акшаландырып эгелээр. 200 олуттуг, спортчу маргылдаалар болгаш оюн-тоглаа эрттирер залдарлыг школы Ийи-Тал

С.М. Болат-оол школада интернаттың кижизидикчи башкызы.

суурга чоокку чылдарда тудуп үндүрүптер. Кызыл – Тээли аразында орук-биле машиналарга халдып эртер кижилер чаа школы көрүп, чарашынын эртерлер.

Шаңгыр-оол МОНГУШ. Владимир ЧАДАМБАНЫң тырттырган чуруктары.

Ийи-Тал школарының алдарлыг ажилдакчызы, физика болгаш математика башкызы Наталья Дыртый-ооловна Кыргыс кичээл үезинде.

Кызыл кожуунун Эрбек ортума школазында хөй чылдарда ажилдап чоруур байлак арга-дуржулгалыг, суурнуң база бир хүндүткелдиг чурттакчызы, башкы Оюнмаа Ховалыгга ужуражыр дээш, чеде бердим. Алызындан хүндүлээчел болгаш чугаакыр башкы хүлүмзүрөөн арын-шырайлыг уткуп, хүлээп алды.

— Оюнмаа Биче-ооловна, өөредилге чылы эгелээн болгай, чайгы шөлээңерде каяа чедип, канчаар дыштанып алдыңар, башкы? Кандыг курорт, аржааннарда четтиңер?

— Чайгы шөлээмде курорт, аржаан-даа четпээн мен. Путька тып алыры берге апарган, чүгле Дус-Хөлге каш хонук оylum-биле дыштандымыс. Шөлээ-даа үезинде хостуг үе чок, ногаа тарыыр, ону ажаар дээш, чүнү-даа кылыр-дыр мен. Башкы ажилыңа хамаарыштыр номчуур, бижири ажилдарымны база чедир кылып алдым. Кадымның аайы-биле Москва, Новосибирск хоорайларга эмчилеп алдым. Интернет таварыштыр эмчиге кирер бижидилгени кылгаш, айыткан үе-шагында чеде бээрде, дораан хүлээп алыр магалыг чүве-дир. Эмчилер ажыктыг арга-сүмени, эмнерни айтып, бижири бердилер. Көдээ башкы кижиге дыка-ла эки чорду.

— Эрбек суурувуста база бир хүндүткелдиг, ылаңгыя аныяктарга үлгөрүлгү, хөй чылдарда ажилдап чоруур, хоочун башкы деп силерни билер мен. Каяа төрүттүнген база школага кайы хире үр ажилдап чоруур силер? Ниитизи-биле бодуңарны таныштырып көрүңер, башкы.

— 1951 чылдың сентябрь 25-те Бора-Тайга суурга төрүттүнген мен. Ачамны Биче-оол Шагжаевич Ховалыг, авамны Чысыңмаа Баян-ооловна дээр. Авам, ачам ол үеде эртем-билигилг бооп, чонну номчурунга, бижиригге өөредип чораан. Ынчангаш оларны ол үениң маадырлары деп санап чоруур мен.

Улуг акым Дамдынчап Биче-оолович хөй чылдарда иштики херектер килдизинге үрөтүңдиг, шаңнал-макталдыг ажилдаан. Амгы үеде Кызыл хоорайда хүндүлүг дыштанылгада. Ийи дугаар акым Сарыг-оол Ховалыгович аныяанда-ла аарааш, чок апарган. Уруглары Сукпакта, шупту эртем-билигилг, эки ажилдап, чурттап турарлар. Дуңмам Иргит Биче-оолович база иштики херектер килдизинге хөй чылдарда кызымак ажилдап чораан, амгы үеде пенсияда. Семен дуңмам база хөй чылдарда канчакчылап ажилдап чораан, амгы үеде база хүндүлүг дыштанылгада. Кады төрөөннеримниң ажы-төлү янзы-бүрү эртем-билигилг, хоор чонга ачы-дузазын чедирип, ажилдап, чурттап чоруурлар.

Ачам «Ленин» орденниң болгаш «Күш-ажылга шылгарал дээш» деп медальдың эдилекчизи. Ол үеде Би-Хем кожуунга меринос хойларны азырап, дуржулга-шенелде ажылы чорудуп турган. Суугулуг, чылыг кажааларга авам, ачамның меринос хойларны азырап турганын көргөн мен. Ол хойлар хаван дег улуг семис, шыырак, дыдыраш дүктүг, чаражы мээң караамда ам-даа чуруттунуп артып калган.

1969 чылда Эрбек школазынга ажилдап эгеледим. Ынчан

дыка-ла эки корум-чурумнуг, бөдүүн үе турган. Оон бээр 47 чылдар шуужуп эрте берген. Бо хүнге чедир башкы ажилымга чүү турбаан дээрл. Мен сан эртемни башкылап турар мен. Келир үениң салгалыңа, өөреникчилеримге сан эртеминге быжыг билигилг болзун дээш, кызып-ла ажилдап чор мен. Сан — амыдыралда кол эртем. Кандыг-даа чүүлдү санаар-түңнээр болгай бис. Чижээлээр, айда ап турар акша-шалыңыс кажыл, огулус, урууус бо чылын каш харлапканыл, каш класс апарган, аш-чем, хлеб өртээ чежел, бир хүнде өг-бүлөгө каш акша херегил... дээш саннарның киришпес-ле чүвези чок.

Школа директорунга 1996-2006 чылдарда, өөредилге эргелекчизинге 18 чыл ажилдадым. 2006 чылдан бо хүннерге чедир методист болуп ажилдап чор мен. Тываның булуң бүрүзүнде мээң доозукчуларым эки ажилдап, чурттап чоруурлар.

Чаңгыс школага 47 чыл башкылаары бөлен эвес, нарын чүүл. Уттундурбас үелер, улуг төөгү-дүр. Мынча хөй чылдарда чеже-чеже оолдар, кыстарны доостурбаан дээр! Санап түңнээр-даа берге апаар.

Шынап-ла, Оюнмаа Биче-ооловнаның назы-хары улгады берген-даа болза, чик-сергек, омак-хөглүг баштактанып, кандыг-даа аныяктардан артык тура-соруктуг чугааланып оларын эскердим. Башкы ажилыңа дыка-ла бердинген, ону ханызы-биле билер, тура дүшпес, чогаадыкчы, ажилышчи башкы деп чүүл моон-на көскү, билдингир-дир.

— Школачы чылдарыңарны сактып көрүңер?

— 1959 чылда ачамның Москва ВДНХ-га чорааш, садып эккеп бергени спортчу костюмун дыка-ла чарашынып, амыраан мен. Ону кедип алгаш, хүндедир хем кыдынга эштеримге көргүзүп, тудуп, суйбап, чарашынып хүнээр бис! Ол үеде биске, бичии уругларга, дыка-ла онза, чараш хеп болган хевирлиг.

1966 чылда Артекке чораанымны черле утпас мен. Эки өөредилгем дээш Эрбек школазының мурнундан мени чоруткан чүве. Кара далайга эштип, аңаа дыштанып база өөренип турганым дыка-ла солун. Поездиге олурупкаш, Москвага чедип, база Харьков хоорайның зоопарыгынга дириг амытаннарны бир дугаар көргөн мен. Далай инээ, сарбашкыннар, янзы-бүрү чыланнар дээш хөй-ле дириг амытаннарны аңаа сонуургаанымны утпас мен.

— Өөреникчилер аразыңа чылдың-на олимпиадалар, конференциялар, мөөрейлер кожуун, школа, республика, Россия чергелиг хөй-биле болуп турар болгай. Ол талазы-биле өөреникчилериниң чедишкени бар бе?

— Ийе бар. Өөреникчилерим үргүлчү багай эвес кирип, шаң-

нал-макталды ап, чедишкени нери хөй болуп турар. Шуптузун санаар болза, эндерик апаар. Чижээлээр, Бүгү-Россия чергелиг математикага «Бурунгаар базым» деп эртем-практиктиг конференцияга, «Кенгуру» деп оюн-мөөрейге алды өөреникчим медаль-биле шаңнаткан, олимпиадаларга чедишкени нери база хөй. Ол чедишкени нери дээрде чүгле мээң эвес, өөреникчилеримниң, кады ажилдап турар башкыларымның, ада-иелерниң кызымаккай ажылы-дыр.

— Чоокта чаа сентябрь 1-де — Билиглер хүнүнде школаңарга дайын киржикчизи, эки турачы Оолак Кавааевич Оюнун адын тывыскан болгай. Силер база телевидениеге интервью бердинер. Ол дугайында кысказы-биле чугаалап көрүңер?

— Оолак Кавааевич бистиң школавыска үргүлчү пионержи чыыштарга, класс шактарыңа, ада-ие хуралдарыңа кижизидикчи ажилды чорудуп турган. Дайын дугайында чугаалап, төрөөн чуртунга ынак, ажил-ишке кызымак, кежээ, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурун өөредип, кижизидип чораан. Оолак Кавааевичиниң чырык адын бистиң школавыска тывысканы өөрүнчүг болгаш төөгүгө артар. Турсакал самбыраның ажыдышкыны дыка солун эрткен.

— Мурнуку чылдар-биле деңнээр, амгы үениң башкы ажылы чүнүң-биле ылгалып турарыл, башкы?

— Ылгалы улуг. Чүге дээрге үе өскерлип турар. Башкы ажылы чаа үениң негелдези-биле өскерлип, өөреникчилер боттары бот-башкарлып ажилдап өөренир кылдыр сорулганы салган. Кичээлдерде янзы-бүрү технологияларны ажылап, уругларга билиглерни берип, эге класстан эгелеп интернет, компьютерни хостуг ажылаар кылдыр өөредип турар.

— Эрбек школазы Кызыл кожуунда база бир эки ажилдыг школа болгай. Школа дугайында чүнү чугаалап болур

силер?

— Кызылдың башкы институтун дооскаш-ла, бо хүнге чедир ажилдап чоруур школам. Башкыларның хөй кезии — мээң өөреникчилерим. Кады ажилдап турар башкыларымга болгаш өөреникчилеримге чоок болгаш оларга ынак мен. Олар мээң башкы ажилымның түңнели база чоргааралым. Мээң чедишкени нери дээрде — школамның ачызы-дыр.

— Силерниң оглуңар Эрес Биче-оолович школань алдын медаль-биле дооскан болгай.

Оглуңар дугайында чүнү чугаалап болур силер, башкы?

— Оглум Эрес школань 1995 чылда алдын медаль-биле дооскаш, Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетин кызыл диплом-биле дооскан. Амгы үеде Кызылдың № 2 школазында төөгү эртемни башкылап ажилдап турар. Ооң ийи дугаар дээди эртеми — юрист. Мен ышкаш база башкы болган оглумга чоргаарланып чоруур мен. Оглум меңээ бо-даарга, даштыкы чурт Кыдатка безин бир чыл чурттап, дылга өөрөнгөш келди.

— Эрткен өөредилге чылында Москва хоорайга болуп эрткен «Эң эки кичээл» деп Бүгү-Россия чергелиг мөөрейге бирги черни ап, улуг чедишкенин болдуңар, башкы. Ол дугайында сонуургадып көрүңер?

— Ийе. Мөөрей солун эрткен. Тывага болган «Эң эки кичээл» деп мөөрейге тиилээш, Москвага киришкеш келдим. Кичээлимни Күрүнениң федералдыг өөредилге стандартарының (ФГОС) чаа негелдези-биле тургускаш, көргүзүп эрттирдим. Ол кичээлде чээлилерге, ипотекага хамаарышкан бодалгалыг айтырыглары, үениң негелдезинге таарыштыр тургузуп алган мен. Ынчангаш кичээлимни эки деп үнелээни ол. Кичээлимни Тывага эки белеткенип алганымдан улуг-ла девидевээн мен. Айтырыгларга эки, шын харылап турган болгаш, эки үнелелди алган мен деп билип турдум. Мөөрейге кирип турган үевисте лекциялар дыңнап, курстарга база өөренип турдувус. Дыка-ла ажыктыг, солун чорду. Чаа чүүлдерни өөренип, билип алыры дээрде бистиң ажылывыска улуг ужуз дузалыг, бурунгаар көрүш-тур.

«ФГОС-че шилчиинге башкыга канчаар дуза чедирип болурул?» деп темалыг лекцияны Россияның өөредилге академиязының академиги, педагогика эртемнериниң доктору Марк Поташников дөйгөргөй, солун эрттирген. База ол ышкаш демнежилге педагогиказының

дугайында солун масты психология эртем доктору, академик Шаннашвили кадының аажы-чаңының талазы-чаар ажилдаарының дүтайылбырлап, номнар биске берген.

— Мөөрейден өскө хоорайга чүнү сонуурга тывадан каш башкы чордуңар?

— Башкыларның бидидер курстарга лекция аажок сонуургап, оон хилип алдым. Курстарда Москва хоорайга ажык дөргө болгаш мастер-кл олурустувус, аңгы-аңгылерге база экскурсиялар

— Москваже чоракыларның эң-не улуг болдуңар. Могап-шыл гедээшкениңерге таападыңар бе?

— Ылап-ла шын. Нибиле эң-не улуг болгаш кады чораан башкылар ден аныяк. Ынчалза-гап-шылаваан мен, чүге башкы кижиге ажилыңа дээш, үргүлчү үе-биле маңнап чоруур. Ынчангаш башкыларны-даа баштатум. Мөөрейге киришкени ап, Диплом болгаш Менделеевтиң «Өөреникчи чылдарда ажилдаан» деп медаль-биле шаңнадым.

— Хостуг үеңерде чылыңарга ынак силер, башкы?

— Башкы кижиниң чурт амгы үе-биле деңгөч чор болганда, чеже-даа кызы болзумза, үргүлчү байдалының дугайында чүүл болуп турарын телевидение көрүп, дыңнап алгаш, уру тайылбырлап, чугаалап база солуннар, сеткүүлдер чуурунга, амдангыг азы кылырынга, огород ажы ынак мен.

— Бо чаа өөредилгелында силерде кандыг гедээшкениңер барыл бодалдарыңар бар бе?

— Бо чылын өөреникчиси хөй болган. Ынчангаш өөредилге номнары арайдышпес. Ол айтырыгны шилелээр дээш, ажилдап турган класстар ийи ээлчегде өөртүрар. Мээң күзелим — чаа ланы дүрген тудуп эгелээр.

— Интервью берген дээш четтирдим, Оюнмаа Биче-ооловна.

Улус өөредилгезинингиини, Тыва Республика өөредилгезиниң алдар ажилдакчызы Оюнмаа Биче-ооловнаның Россия Федерацияга мөөрейге кирип бирги черни алганы дээш аажок улуг чедишкени өөрүшкү-дүр. Ооң чогаады ажилының түңнели-дир. Ынчангаш Оюнмаа Биче-ооловнага моон-даа соң ажил-ижинге, амыдыр чуртталгазынга ам-даа улуг чедишкенинни, уругларының, быжыг кадыкчылыг ак орукту күзедим.

Лориса С. Чугаалап Эрбек

«Рязаньның милиция школын доозарывыска, Тыва автономнуг обласче жылдаар кылдыр бисти 10 жыл кижини ажилдадып оруткан. Ийи хире чыл олгаш шупту эштерим демир чорупкан, а мен Тывага ырып калган мен...» — деп, ылдың, ТР-ниң Иштики еректер яамызының албан еринден дашкаар хайгаарал чорудар килдистин оочуну, 93 харлыг Николай Иванович Калабушкин одунуң амыдыралындан актыышкыннарын мынаар чугаалап эгеледи.

Николай Иванович Калабушкин 1923 чылда Москва азының Домодедово суур-вруттунген. Ол чеди чыл енир школаны дооскаш, шаа хоорайга фабрика, завод-а ажилдаарларны өөредир паже кирип алган. Дайын-инде, 1940 чылда, элээди улай узаныкчы-эптеки бошудургу ажилдап кирипкен. Заанда ону авиадвигательлер заводче шилчидипкен. 1 чылдың сентябрь айда алал куркомитетиниң даал-биле ук заводту Куйбышев айже дүрген көжүрген. Ол

Николай КАЛАБУШКИН:

«ЧУРТСУНА БЕРГЕН МЕН»

заводка Николай Иванович 1946 чылга чедир ухар-хемелер сеп-тээр специалист кылдыр ажилдап турган.

«Заводка ол үеде соксаал чок дайын шөлүндөн үрелген ухар-хемелерни эккеп турган. Бистиң кол сорулгавыс — ухар-хемелерниң үрелген кезектерин дүргени-биле септел, эптеп, «чалгынныг» машиналарны «бут кырынга» тургузары турган» — деп, хоочун сактыышкын уламчылады.

Дайын соонда Рязаньның милиция школын дооскаш, Тывага ажилдаар даалганы ол алган. Аныяк Николайны дораан-на Эрзин кожунче чорудупкан. Ол чылдарда Эрзинден 115 км черде Нарын суурдан ырак эвесе алдын уургайы ажилдап турган. Участок төлээзи аныяк шагдаа чайның изии, кыштың соогу дивейн, достунуп, аът мунуп чорааш, ол кожунга кем-херектерни болдурбазы-биле

улуг ажилды чорудуп чораан. Ол ай айы-биле сургакчылап, еске кожуннарже база чоруп каар турган.

«1950-1970 чылдарда шагдаа ажилдакчыларынга ол үениң чоллаачылары кончуг улуг детким-чени көргүзүп, бисти суурлар аразына халас сөөртүп, корум-чурум үрекчилерин тударынга үлүг-хууун кирип турган. Магалыг-ла үе» — деп, Николай Иванович чылы-биле чугаалады. Хоочунуң шагдаа шугумунга ниити стажы 28 чыл. Бо чылдарның дургузунда ол истелге органнын-га, социалисттик өнчү-хөреңги оорлаашкынны истеп тывар килдисте, Тыва АССР-ниң иштики херектер органнын аңгы-аңгы килдистеринге, ТР-ниң ИХЯ-ның албан черинден дашкаар хайгаарал килдизинге ажилдап чораан.

Шагдаа шугумунуң арга-дуржулгалыг хоочуну Николай Иванович аныяк-өскенни чагып-сургап, өөредип, бодунуң

билиглерин дамчыдып чоруур. Бодунуң үезинде ол дүнеки милицияның ажилынче кончуг улуг кичээнгеи салып чораан. Чаа техниктиг дериг-херексел-дерни шингээди ап, ону дүнеки милицияның постуларының ажилына киригениниң түңнелинде кем-херек үлгүдешкинериниң саны элээн кызырлып турган.

Николай Ивановичиниң барык 30 чыл дургузунда дагыныкчызы бооп келген аныяк шагдаалары бо хүнде ТР-ниң ИХЯ-ның тергиннериниң аразында кайы хөй. «Кижил бүүрүзүлүзүң алган ажилын ак сеткилдиг күүседип,

корум-чурумнуг чоруур болза, чедишкин дораан кээр» — деп, Николай Иванович чугаазын доосту.

ТР-ниң ИХЯ-ның албан черинден дашкаар хайгаарал чорудар килдистин удуртукчулары хоочуннарын утпайн, оларның кадыкшылының байдалын со-нуургап, чүгүл байырлалдарда эвес, а ажил хүннеринде-даа аалдап чедип турарынга өөрүвес аргажок.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

● Алдарлыг өгбемниң дугайында

ХҮН НОЯННЫҢ ЫРААЖЫЗЫ, МӨГЕЗИ — ЫРЛААР СУНДУЙ

XX чүс чылда Тываның төөгүзүндө күрүне ниитилелиниң өгжүлдэи нарын, берге үелерни эртип, улуг өскер-ишкиннерге таварышкан болгай. Шаа ыңдыг үе мээң ырган-ачамның салым-хуузуңга база дээштиг болуп, ооң ырык омур-хевиринге хөлөгеленчек, билдинмес байдалды ыргускан турган. Ынчангаш кырган-ачам чүү кижил чорааныл эрзин, ол чок болган соонда, элээн үе эрткенде билген мен.

200 чылдарның эгеи боор, гуш Борохович Кенин-аның төөгүдө арткан каза-га болган чугаа чүве ийин. Мен кады ажилдап турар Урана Нурзат-биле музейге ырыктың кол ажилывыс-капсырлаштыр хамнааш-ы шинчилээр төптүң ажил-лары болуп, колдуунда-ла уш Бороховичиниң чога-рын катап парлап, эртем-дарын чырыкче үндүржүп, ыкта мен тыва дылдан орус-е окулгаларын кылып берип, на Байыр-ооловна орус дыл-нда ажилдарын аайлап бе-рган үелеривис чүве.

Тр хүн ажил аайы-биле Мон-роховичиге кире бердим. ыренген чаңы-биле столунуң-да ханада шагынче көргөш, хамаанчок шайлавас, шак-айлаар кижил) шайдан салы-м, шайлаалы диди. Соңга-нда электрелиг хөңзөңге куткаш кыпсытым. Эжи-да безерек соодукчузундан «сарбак хылыргай хаптарда-рган бооваларын, конфет-ин, тыва далган, таразын, ан уштуп салыпты. Шайлап, жип олургаш, чугаа кадын-ылаар Сундуй, Сат Сундуй-н-Бадыргы ноянывыстың кызы кижил» — деп олурар. ону-даа шоолуг херекке-н.

Буян-Бадыргының ыраажы-ылаар Маадыр-оол эвес-е, Монгуш Борохович — дээ-

Дажы Сат дарганың күдээзи болур кижил — дептерге, кайгап-ла кагдым.

— Кайы мээң Ырлаар деп кы-рган-ачам бар чүве, Сундуй Сат дээр ол бе? — дээримге:

— Ийе, Чөөн-Хемчиктин Хайы-ракан чурттуг Сундуй Сат ол-дур Буян-Бадыргының бир ыраажызы — диди.

Мээң Ырлаар кырган-ачамны анаа эвес, ужуруг Ырлаар деп шолалаан чүве ышкыжыл. Сактып келдим, кырган-ачам ийи-чаңгыс эзирий бээр болза, ырлап-ла эгелээр турган. Ынчангаш Ырлаар деп шолалады берген ирги бе деп бодап турган мен. Ындыг эвес, Буян-Бадыргының ыраажызы боорга, «Ырлаар» деп чон шолала-ыл берген чүве болду.

Кырган-ачам белең-селен чүве чугаалавас, томаанныг кижил чораан. Узун чинге дурт-сынның, кы-лын кара кирбиктерлиг, кыдырык улуг карактарлыг, дыдыраш кара чаштыг, шевегиң чараш кижил. Ооң адазы ызыгууртан бай, хөй мал-маганныг, чалаң эрге-дужаал-дыг дүжүмет кижил чораан.

Ол 1908 чылда Хүргүлек чалаңның чаңгыс оглу болуп төрүттүнген. Иези Шеминиң куу-ларлар уктуг, адазы саттар уктуг, Шеминиң азы Хайыракан саттары бе дээрзин тодаргайлап шы-давадым. Чогум-на, ооң адазы Хүргүлек чалаң өг-бүлөзи-биле Хайыраканга чурттап чораан болду. «Адазын угу-дөзү бай дээш өнчү-хөреңгизин хавыргаш, кыш-таан Көк-Баштыларга берипкен чүве» — деп, керни Анай-Хаак кырган-авам (Сүге деп огулунуң кадайы) чугаалап олурду.

Сундуй кырган-ачам өөнүн ишти Ичин-Хорлуу-биле иелээн Сат уктуг улус. Оларның чурту

— Ак-Хаяда кыштаг биле Кунчуг өдөк. Улуг, бичии ак хаяларлыг, кодан хоюн кажаалап чораан болгаш, сарыг даштыг, дедир аастыг ийи улуг куйларлыг база суген сугар, саң салыр, үш-дөрт биче-биче куйларлыг, саң салыр тейи база бар. Дыка чараш, даг-лар аразы чурумалдыг черде турар Ак-Хая деп кыштаг оларның кыштап чораан чери. Амгы үеде хоюн кажаалап чораан куюнуң аксын хаап турган кажаазының ыяштары ол куйда ам-даа хевээр, паштанып чораан пажы өдзөндө дүвү ойлууп калган чыдар чорду.

Олар он сес ажи-төлдү төрээш, бут кырынга тургузуп, амыдыралдың оруунче үдзэннер. Бүгү чуртталгазында совхозка ирт, инек, тева кадарып чорааннар. Амгы үеде оларның уругларындан бичии уруу Моча, хеймер огул Шагдыр арткан. Уругларының ажи-төлү, ажи-төлүнүң сал-галдары дээш дыка улуг төрөл бөлүк ам-даа Чөөн-Хемчиктин Хайыракан суурнуң кезек сат-тары болуп чурттап чоруурлар. Уругларының улуглары Би-Хем кожунда бодунуң малын малдап чоруур Моча кырган-авам, Хайы-раканда хүндүлүг дыштанылгада, мээң ачам Биче-оол (улуг уруу Дарылдайның огул), огул Сүгениң өөнүн Анай-Хаак база Бажың-Алаак суурда хеймер огул Шагдыр олар артканнар. Арткан-нары ажи-төлүнүң ажи-төлдери.

Мен билип кээримге-ле, кы-рган-ачам суурувуска кара чаас-каан тежелиг чораан кижил. Тыва тоннуг, хүрең шляпа бөрттүг, тебезин мунуп алган чоруурун сактып арткан мен. Ынчан авам, ачам совхозтан чаа кудумчуга чаа бажың алган турган. Кырган-ачам тебезин бажыңывыстың шаараш хериминге баглап каарга, улусче бүлгүрүп турганын база сактыр-дыр мен. Сонуургак бичии оолдар ону үглөп, ооң-биле үрелдежирге, тебези аңаа хорадааш, оларже бүлгүрө бээр турган боор ийин.

Кырган-ачам дыка чараш, хоюг, өткүт үнү-биле ырлай бээрге,

улус магадап ханмас чораан дээр. Ону бир дугаар Буян-Бадыргы хүн ноян Оваа дагаан черге ырлап турда, эскерип каан. Оон бээр хүреш болган, аът чарыштыр-ган черлерге, байыр-наадымнар үезинде Ырлаар биле Маадыр-оол иелээн Буян-Бадыргыга аян-тудуп ырлап чорааннар. Ооң ыр-лап чораанының дугайында мээң ачам Биче-оол Комбуевич Саттың Соскур-оол деп мөге кырган-ача-зындан дыңнаан сактыышкынны бижип көрейин.

Мөге Соскур-оол Моолче кири-хүрежип, Тываның шыырак мөге-лериниң бирээзи чораан. Ооң дугайында сурагыг хөгжүмчү, Чадаананың хөгжүм школынының хоочун башкызы Дамдын Кара-Сал мынчаар чугаалап турганын сактыр-дыр мен. Ынчан ол хөгжүм школыныга өөренип турган бичии уругларны, бистерни, көрүп кааш:

— Кымың уруглары силер? — деп бистен айтырган. Мээң бир эжим, бодумнуң ачамның дунмазы Ира:

— Мен Комбу Саттың уруу мен — дээрге,

— Кайы бо Далган чүктээрниң бе?

— Ийе — деп, Иравыс хары-лады.

— Оо, кончуг-даа мөгениң огулунуң уруу-дур сен, уруум. Кырган-ачаң кончуг шыырак мөге чораан, чаңгыс-даа кижиге черле октадып көрбээн кижил-дир. Сөөлүндө чок болган соонда, Москвадан келген эртемденнер мөчүзүн шинчилээрге, эгилери шупту тудуш болган дээр болгай — деп биске хөөрөп турду.

Ам ол кырган адазы Соскур-оол мөгениң хөөрөп олурганын ачамның меңээ чугаалап бергени-биле бижип көрейин:

«Буян-Бадыргы ноян мөге-лерин, ыраажыларын чыып алгаш, Моолче чорупкан. Маадыр-оол биле ырлаар Сундуй орук дургаар дыштанып, доктаар черлерге-ле ырлап берип чорааннар. Улуг-Хөндергеи өөрү чоктааш, Көдүрер-Даш деп черге ноян

черле дыштаныр кижил болган. Соскур-оол мөге көдүрер дашты эмиг дужунга чедир көдүрген-дир, а артканнары чадап каан. Моолга кээрге, улуг хүрежи-даа эгелээн. Моолдуң кончуг шыырак мөгезин ийиги салыгда. Көк-Шырбаң мөге октапкан. «Моолга шүглүп болбас» — деп чугаалаш-каш, тыва мөгелер шүглүрүнче дыка чүткүвээннер. Моолдар өске чуртка шүглүр болза, ол чуртка хүндүткел чогуң көргүскени ол деп билер улус-тур. Ынчангаш тыва мөгелер шүлбейн, эки киришкеш, белек-селектиг чанып келгеннер.

Кырган-ачамның дугайында ооң ортун огулунуң кадайы, керни Анай-Хаак кырган-авай: «Бээм Сундуй нояннарга байырлалдар-да ырлап берип, хүрежип чораан ыраажы, мөге чораан кижил-дир. Ооң хеймер огул Шагдыр ача-зын дөззөн, база дыка ырлаар. Бодунуң 55 харлаанында ырлай бээрге, келген аалчыларының ыды чиде берген дыңнап олур-ганнар-дыр» — деп сактып олурар.

Ол оон аңгыда, кончуг шеве-чазаныр база чораан. Ынчан тускай тудугжу мергежилдиг ки-жилер чок турганындан, школа тудуунче шеве кижилерни чыып турда, кырган-ачам база ол ту-дугже чалаткаш, амгы Хайыракан ортумак школынының бажыңың тудуунга киришкен тудугжуларның бирээзи болган.

Кырган-ачам черле бөдүүн, томаанныг, чугаа-соот, улуургак сеткил чок кижил. Ооң аксын-дан улуг ноянга ырлап берип чораан дугайында чаңгыс-даа сөс дыңналбаан, бодун мактап олурганын кым-даа көрбээн. Үе база ыңдыг турган, артык сөс чугаалап болбас.

Ынчангаш кырган-ачам Сун-дуй Сат (Ырлаар Сундуй) Буян-Бадыргы ноянның ыраажызы база мөгези чораан дээрзин үстүндө сактыышкыннар бадыткап турар-дыр. Ооң чуруктарын Тываның Национал музейиниң фондузунче кирип, Тывавыстың төөгүзүңге чырык-овур хевирин арттырар аас-кежик меңээ онаашты.

Роланда ХОВАЛЫГ,
ТР-ниң културазының
алдарлыг ажилдакчызы.

● 80 харлаан!

ТЫППАЗЫ ЧОК БОРАШ ОНДАР

Тываның хоочун көдээ бижикчилеринин бирээзи Борах Серемаевич Ондар бөгүн, октябрь 20-де мугур 80 харлап турар. Ол Алдан-Маадыр сумузунуң Алаш-Аксынга төрүттүнген. Борах Ондарның чаш болгаш элээди чылдары төрзэн суурунга-ла эрткен. Ооң соонда «Алдан-Маадыр» колхозка малчыннап чорааш, улаш-тыр Сүт-Хөл кожуунуң культура килдизинге ажилдаан.

Чогаал ажилынче 1973 чылда кирген. «Элдеп кожа» деп баштайгы шүлүү «Тываның аныяктары» солунга 43 чыл бурунгаар парлаттынган. А 1999 чылда «Хая чугу» деп бирги шүлүктөринин ному чырыкче үнген. Борах Серемаевич черле уран чогаалга сундулуг болгаш хөй шүлүктөрни, чечен болгаш шоодулуг чугааларны чогааткан. Ол ышкаш «Тыппазы чок тывызыктарым» (2001 ч.) база «Хаадаңмаа» (2006 ч.) деп чечен чугаалар номнарының автору.

1950 чылдардан бээр «Шын» солунуң хоочун бижикчизи Борах Серемаевич бо хуннерге чедир ынак солунундан чарылбайн, төрзэн кожуунуң ажил-амыдыралының дугайында чүүлдерни, медээлерни бижип турар. Сезен харлыг-даа болза, ам-даа омак-сергек хевээр, демир-үжүүн холдан салбайн чоруур көдээ бижикчи. Хөй чылдарда ак сеткилдиг

эң-не идепкейжи көдээ бижикчилеринин бирээзи. Ооң амыдыралы республиканың бо хоочун солуну-биле тудуш холбаалыг дээрзин дорту-биле чугаалап болур. Ол, шынап-ла, дыка хөй шүлүктөрни, амыдыралдан эскериглерни, Сүт-Хөл кожуунуң ажил-ижин хөй чылдарда чырыдып турар идепкейлиг бижикчи — деп, хоочун журналист Владимир Чадамба чылы-биле чугаалады.

Арга-дуржулгалыг бижикчивистиң назыны узун, кадыкшылы быйжы-ла болзунам деп, «Шын» солунуң коллективи йөрзеп, чогаадыкчы чедишкениннерни күзеп турар.

Бистиң корр.

● Өөреникчилерим — чоргааралым

УТТУНДУРБАС «УГУЛЗАЛАР»

1966 чылда Самагалдайга уругларның уран чүүл школазы ажиттынган. Ол чылдан эгелээш уран чүүл школазынга чаа-чаа специалистер кээп, янзы-бүрү салбырлар немежип эгелзэн. Уругларның уран чүүл школазы ажиттынгаш, 13 чыл болганда, 1979 чылда, хореография салбыры ажиттынган. Ол чылдан эгелеп эге класстарның бичии чаштары хореография салбырынга улуг сонургал-биле кээп өөренип эгелзэннер. Минусинскиниң Культура-чырыдышкын училищезин дооскаш, ажилдап кээримге, ук школаның башкылары Анна Ногаан-ооловна Чооду, Дарья Манзырыкчиевна Макпан-оол, Елена Белекеевна Нурсат, Долу-Сая Ивановна Ооржак, директору Василий Николаевич Донгак олар мени чылыг-чымчак уткуп, арга-сүмезин берип, хүлээп алганнар.

Районнуң төп Культура бажыңыга мээң өөреникчилерим, хореография салбырының бичии самчылары, сценага бирги базымнарын кылып, партия сессияларынга, комсомол конференцияларынга чонну өөртүп, чараш танцыларын бараалгадып турдулар. Элээди уруглар репетициялавышаан, танцы костюмнарын боттары хондур даарап алгаш, республика чергелиг мөөрейлерге шаңналдыг черлерни ээле-даа турдулар. Школачыларның чайгы дыштанылга үезинде Ак-Эриктиң кызыгаары Шара-Суурга концерттиг аалдап чедип база моол кожаларывыстың идиктер бүдүрүп үндүрер комбинадынга солун концерттивисти бараалгатканывыс уттундурбас солун. Түннелинде кожаларывыс бистерге белек кылдыр бичии идиктерни-даа сөңзэннер. О-Шынаа, Ак-Чыраа, Дус-Даг, Солчур суурларга, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларга, Кызылдың хоочуннар бажыңыга, № 9 школа-гимназиязынга тускай программалыг концерттиг гастрольдап-даа турдувус. Өөреникчилеримниң аттарын улуг чоргаарал-биле адап болур мен: Айна Оюн, Чойгана Аракчаа, Чинчи Чүлдүм, Саяна Баян, Мира Чылбак-оол, Урана Хертек, Алла Намзырай, Чечена Даваа, Сайсели Күжүгет, Саида Майды, Наташа Борбак-оол, Саяна Дамдын, Айлана Нурсат, Зарина Шывык, Зухра Сандык, Алимаа Умбаа, Аида Дондук, Эльвира Шалык, Сауля Майдыр, Саида Намзырай. Бо ады кирген уруглар 1984 чылда хореография салбырының бирги доозукчулары-дыр.

Ук школаны дооскаш, Абаканның Уран чүүл училищезинин хореография салбырын Айна Оюн, Чойгана Аракчаа, Чинчи Чүлдүм, Минусинскиниң Культура-чырыдышкын училищезин Эльвира Шалык 1989 чылда дооскаш, төрзэн школазынга ажилдап чедип келгеннер. Бо башкылар шуптузу «Угулзалар» ансамблиниң хоочуннары. А. Оюн уран чүүл школазынга хөй чылдарда хореограф башкылаан, Ч.Аракчаа Самагалдайның уран чүүл школазынга 15 чыл ажыг хореограф башкыдан директорунга чедир ажилдаан. Ч. Чүлдүм Тываның бир онзагай, чараш булуну Тожуда уругларның уран чүүл школазында 20 ажыг чылдар дургузунда хореограф башкызы болуп ажилдап чоруур. Э. Шалык О-Шынаа суурда уругларны танцы-самга өөредип хөй чылдарда ажилдаан культураның хоочуну.

Бир онзагай солун чүүл, бо доозукчуларымның аразында салгал дамчаан самчылар бар. Чойгана Викторевна биле Айна Күдес-ооловнаның оолдары

Валентина Чооду.

Аңгыр биле Буян Улан-Удэниң хореография колледжин дооскаш, амгы үеде Бурятияның культура академиязының 3-кү курсчулары. Аңгыр Аракчаа «Орус национал балет»-биле 2 чыл улай Американың штаттарын кезип, Тывага безин гастрольдап кээп чораан. Буян Оюн Коми Республиканың Сыктывкар хоорайда опера, балет театрының балет артизи. Чойгана Викторовнаның, Саяна Мөнгеевнаның, Мира Салчаковнаның уруглары танцыга сонургалдыг болганнар.

Бо өөреникчилеримниң соон дарый база-ла ук школаның доозукчулары хореографтар кайы хөй. Чинара Сандак — ук школаның амгы үеде директору, хореограф башкы. Айнеш Чанчып — Кызылдың №12 школазында хореография башкызы. Хореограф башкылар Долаана Аракчаа, Айна Кыргыс. Алдын-Херел Чооду, Саян Маскыр, Орлан Шагаачы дээш оон-даа өске оолдар кожуунуң адын камгалап янзы-бүрү көрүлдөлөргө киржип чорааннар.

1984 чылда Совет Тываның 40 чыл оюнга «Угулзалар» деп чараш самын тургузарынга хореография салбырының бирги доозукчулары улуг-үлүүн кириштирген. Оларның идеязы-биле чогааткан «Угулзалар» деп танцы республика чергелиг көргүзүгге бирги черни чаалап алган. Бо чараш танцыда тыва хээлер, угулзаларны самчылар ээлгир холдары-биле шимчээшкениннерни көргүзери дыка чараш, кижиниң караанга уттундурбайн чуруттунуп артып каар. Езулуг-ла янзы-бүрү өңнүг хээлер сагышка кирер. Төрзэн кожуунуң адын камгалап, өрү көдүрүп чорааны дээш, өөреникчилеримге улуу-биле четтиргенимни илередип, школаның 50 чыл оюн таварыштыр ааскежикти, ак орукту күзээр-дир мен. Оларның аттары школаның төөгүзүңгө артар, ол дээш чоргаарланып чоруур мен. Бо бирги доозукчуларымның чамдыызы хореограф башкылар болбаан-даа болза, оларның аразында прокурорлар, улуг эмчилер, башкылар, сан-хөө ажилдакчылары, иштики херектер адырында ажилдап турарлар бар. Оларның амыдырал-чурутталгазында танцы-сам кезээде тудуш, кады чоруур. Өөреникчилерим-биле 32 чыл эрткен-даа бол, бот-боттарывысты утпайн эдержип, өөрүшкүнү, ажыг-шүжүгүн деңге үлежип, үргүлчү харылзажып чоруур бис.

Валентина ЧООДУ,
культураның хоочуну.

● Тыва дылдың хүнүңгө утку

ТӨРЭЭН ДЫЛГА
МӨГЕЙИГ

(Уланчызы. Эгези № 121 (18854) «Шында»).

Тоньюкукка тураскааткан бижим
(Үзүндү)

(Эрте-бурунгу түрк дылдан амгы тыва дыл
Д.А.Монгуш очулдурган; шүлүк хевиринче Тыва Респ.
Улустуң чогаалчызы Ю.Ш. Күнзөгөш шилчипкен).

... Илтериш-каганга,
Түрк Бөгү-каганга,
Түрк Билге-каганга,
Капаган-каганга
Кызыл ханым дөгүлдүр,
Кара дерим чүгүртүр
Дүне боорга удувайн,
Хүндүс боорга олурбайн,
Ижим, күжүм берип чордум.
Мен бодум узун хайгыыл ыдып турдум.
Аркуй доскуулун улгаттырдым.
Аштырган дайзынны сүрүп эккеп турдум.
Каганым-биле чаага шериг баштадывыс.
Деңгер ээ көрзүн!
Бо түрк чонга
Боо-чепсектиг дайзын чагатпадым.
Им-демдектиг аът чүгүртпедим.
Илтериш-каган тыппаан болза,
Мен бодум оон улай тыппаан болзумза,
Эл-чурт-даа, чон-даа чок турар турган.
Илтериш-каган тыпканының ачызында,
Мен бодум улай тыпканым ачызында
Эл-чурт-даа эл-чурт болду, алдарлыг болдум.
Бо кандыг бир черде каганныг чонда
Хал-мал айгучу бар турган болза,
Кандыг муңгакка душкай эртик.
Түрк Билге-каган чону билип алзын дээш,
Мен Тоньюкук билге-мерген мону бижиттим.
Илтериш-каган тыппаан болза,
Ол чок турган болза,
Мен бодум, Тоньюкук билге-мерген тыппаан бол
Мен чок турган болзумза,
Аймак-даа, чон-даа, кижид-даа, ээзи-даа чок тура
Илтериш-каган биле Тоньюкук билге-мерген тып
Капаган-каган,
Түрк-сир чон чурттап чору ийин...
Түрк Билге-каган
Түрк сир чонну,
Огуз чонну деткип саадап олурар.

● Александр Д

ТЫВА ДЫЛЫМ

Профессор Ш.Ч. Сатка.

Сүзүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүнүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөзүңү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун кезээзинде сени танааш,
Маадырлыг өлбес чоннуң дылы-дыр деп,
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен.

Кашпал хемче шурай берген дидим кыстың
Өжзэн-килең доюлдулар түрлүг ырын
Өшкүлерин дозуп чорааш, угбам уруг
Хаяларга чаңгыландыр ырлавыткан.

Ынай бодум ону дыңнааш, төрзэн дылым,
Ыым келип, баарым адаа ажыш диген —
Ынчан сенден бир-ле дугаар ынакшылдың
Ыдык чаагай, өндүр арыын билген-дир мен.

Ыржым дүне. Чечектиг шык. Өглер удаан.
Ырак дээрниң сылдыстары көрүп турда,
Ынаам кыска сеткилимни ажадырда,
Ынчан база буянныңың көрдүм, дылым.

Чоннуң мерген сөзүн дыңнап, номнар номчаа
Чогул байлаан, эртинелиң билдим, дылым.
Ооң соонда дүнелерде уйгум читкен,
Одум чырык, даңны атсы кывар болду.

Өөскүп кыпкан сеткил одун канчаптар мен,
Өртээр эвес, баглаар эвес — хоржок чорду:
Бодум чайгаар демир-үжүк сегирип ап,
Бодаан шүлүм сенден бижип алыр-дыр мен.

Тыным болган тыва дылым, кызыгааржок
Октаргай дег делгем-дир сен, байлак-тыр сен.
Огул менден эртинелиң харамнанма,
Тырым болба, дээжизинден хайырлап чор.

Сен чок черге — сеткил-чүрээм куруг-хоозун,
Сен чок черге — хову кеззэн каңмыл-дыр мен.
Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,
Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва дылым!
1980, март 20.

З.Б. САМДАН чыып тур
ТГТШИ-ниң башкарыкчы эртем ажилда
филология эртемнеринин канда
(Уланчы)

● «Шынның сылдызы» мөөрей

ДУҢМАМНЫ КӨРГЕШ...

(Очерк)

Төнчүзү. Эзеси № 117 (18850),
№ 121 (18854) «Шында».

Эмчилер шинчээш: «Бо-даа
«чорта бээр», берге кижини
— дээш, соок-бажыңга ону
тарып каан.

Ол-ла бүгүн көргөн, билир
Ольга Кызылда авазынче
тапкан. Светлана Афанасьев-
Кызылдан дораан үнүкеш,
тенинде Москвага чедип келгеш,
килер-биле чугаалажырга: «Ол
берге кижини» — дээр болган.
Уеде Оланас Хурбаевич чыткаш,
апаарга, караан көрүп, минип
орге, чанында кым-даа чок, өлгөн
ус чыдар соок өрээлде болганын
керип каан. Оон ол шаа-биле
гырып, эмчилерни кыйгыргаш,
етлана-биле ужуражы берген.

Ынчан Москвада Тываның төлээ
ринге Чимит-Доржу Байырович
дар ажилдап турган. Ол та ка-
ын оон аараанын билип алган
и ийик, бир эмчи сайытче теле-
нааш: «Тывадан келген Оланас
рбаевич Ондар дээр оралакчы
ытты багай, харысалга чок
еп турар» — деп дыннадырга,
и сайыды Москваның чеди-
ар эмнелгезинге баргаш, чылда-
нын тыпкаш, аарыг кижини ылап
эмнээрин негезин болган. Оон
етлана биле Оланаска ол-ла эм-
тее чурттаар бир өрээл аңгылап
арты. Аарыг кижини ам-на хөй
ташынчээш, эмчилер кезиштин
тырын дугурушкан.

Кезиштин үш шак уламчылаан.
о солагай будунуң кадыг хан
тып турар дамырын дөңмээниң
нден тыпкаш, кезиштинни кыл-
дамырны дуглап каан. Эмчилер
штыр Ондарны эмнеп эгелзэн.
рунуга аңдарлып, холдарының
аларын ажилдадып, өңдейип
ттар апарган. Ынчаар-ла ону
еге идип алгаш, агаарладып, үш
ургузунда Москвага эмнеткен.
лана Афанасьевна ак сеткилдиг
акчы болуп турган.

анар деп баргаш, эмнеп турган
леринден сегип алырының ар-
рын сүме дилеп айтырган-дыр.
нын бирээзи: «Бир эвес идер-
ге олупуруп алгаш, чурттаар мен
болзуңарза, аңаа олургаш,
ип-ле чоруур силер, а бир эвес
арым, холдарым ажилдазын
болзуңарза, үргүлчү шимче-
тургаш, ажилдадып өөредип
нарза, кылаштап чоруй баар
?» — дээр болган.

ветлана биле Оланас Он-
ар төрзөн Тывазыңа чанып
н. «Ам канчаар чор? Чыда
чылан эвес» деп бодапкан.
убликаның ийи дугаар эм-
зинге эмнедип чыдып алган.
өрү оон аарыын айтырып,
лын көрүп кээп турган.

р катап Оланаска Кызылда
арыгларын эмнээр салбырның
екизи Леонид Моисеевич Эй-
келгеш:

Ам сен Кызылда респуб-
ын уругларының эртем-прак-
улусчу эмнээштин болгаш
дилге төвүнче барып эмнедип
— Мен сеңзэ машинаны, чо-
ны болгаш ажаап, карактаар
и база бээр мен — деп барган.
чөпшээрешкен. Бир ай чар-
төп эмнелгеге эмнеткен соон-

да, оон буттары бастынып, оң холу
эки ажилдай берген, а солагай холу
черле хоржок хире. Ынчалза-даа
ол кылаштап турар апаргаш, дыка
өөрзөн, «Ам оон-даа эки сегий бээр
боор мен» деп бодап эгелзэн. Ол
берге аарыгдан Оланас Хурбаевич
20 чыл аарып турар. Эмчиге чылда
ийи катап чыдып эмнедир. Экижээн
чүве-даа чок, ол аарыг чаңгыс черде
турар хире. Бодунда өске аарыглар
чок, угааны анаа, чугаазы дорт кижини.

Мынчаар аарыг бээр, сагыш-
сеткилге дыка берге болган. Ажил-
дап чораан ажилыңа ажилдавас,
хомуданчыг. Улустуң чугаазында
ышкаш «Сагышта орза-даа, салым
хоржок» бооп-тур.

Оон менээ бир чугаазын сактып
келдим: «Шаанда ачам мени шыды-
раалап ойнаарыңа өөредип каан
турган. Мен ону шоолуг ойнавайн,
ажылдап чораан мен. Ам хоочурап
аарааным сөөлүндө, шыдыраа
ойнаарымга, мээң-биле улус ойнап
келир боор чүве-дир. Оларның
чугаазын дыңнаарымга, солун, бо-
дум база чугаалажып, үе эрттирип
турар-дыр мен. Чогум шыдыраа
кижиниң угаанын сайзырадыр деп
билир мен».

Ам Оланас Хурбаевичиниң чурт-
тап турар бажыңың чанында,
«Сылдысчыгаш» деп сесерликте,
дөрт кижини шыдыраалап ойнаар чаа
стол бар. Мен оон чаныңа улус шы-
дыраалай бээр, көрүп турарымга,
бир кижини келгеш, менче көргөш:
«Бо ойнаар черини Оланас Ондар
кылдырып кагды ийин» — деп бо.
Аарыг кижини канчап ону кылып каар
чоор деп, кайгай берген мен. Оон
чүвениң ужуру мындыг болду. Моон
мурнунда борта эрги стол турган,
аңаа эмчи частан эгелзэш, күзүн
соогужеге чедир шыдыраалап ой-
наар апарган. Кады ажилдап чораан
эмчи өөрү оон эрги столун көргөш,
бо чылын чаартып, эде кылып бээр-
рин дугурушкан. Баштай эмчи Алек-
сандр Доткан-оолович Ооржак стол,
сандайларын кылдыргаш, будуп
берген. А Аркадий Александрович
Начын хөлөгелээр, чаас батпас ча-
лактыг, ийи чагыны черге быжыглап
каан. Ам Оланас эмчи ында чылыг
үеде хөй кижилер-биле шыдыраа-
лап ойнап турар.

Ол бүгүн дыңнап, көрүп тургаш,
«Эштиң эргизи эки» азы «Кижини
найыралда» деп чоннуң чугаазын
сактып келдим.

Ондарга ужуражы бээримге-
ле, чугаалаар кижини: «Москвада
Тываның төлээ черинге ажилдап
турган Чимит-Доржу Байырович
Ондарның болгаш республиканың
бир дугаар эмнелгезиниң диш эм-
нээр салбырының эргелекчизи
турган эмчи Леонид Моисеевич
Эйдумовтуң буянын кажан-даа утпас
мен. Буянын кижилерни «Эки кижини
— хүн» дээрши шын. Мен оларның
ачы-дузанында чырык хүннү көрүп,
чылыңыңа чыннып, өөрүп чор мен».

Дуңмам Оланас Хурбаевич улус-
ка бодунуң дугайын эвээшти чугаа-
лап-даа чорза, оон ажил-ижинин,
амыдыралының дугайын эки билир
кижини болгаш, ам боду чыргалды-
даа болза, сезен ажыг харлапкан
боорга, өөрүп, дөргүл-төрели-даа,
эш-өөрү-даа номчуур боор дээш,
бижидим.

Алдын-оол ОНДАР.
Кызыл хоорай.

● Гомеопат эмчиниң сүмелери

ЧАШ УРУГЛАРНЫ ЭМНЭЭРИ

Мен улуг дуржулгалыг
индий гомеопат эмчи
Шаши Кант Тивариниң
«Гомеопатия-биле чаш-
тарны эмнээри» деп но-
мундан үзүндүлерни база
бодунуң практикадан
чамдык чүүлдеримни
маңаа тайылбырлап
көрейн.

Гомеопатия — кижиниң
бүгү мага-бодун эмнээриниң
хевири. Оон эртем болуп
үндезилеттинген туружу —
аарыгның билдинип, көстүп
кээр демдектеринге дээштиг
эмнерни тывары, орус улустуң
үлегер чугаазында «шаан-
чакты шаанчак-биле үндүр
шавар» дээр-биле дөмей.
«Гомеопатия» деп сөс гомео-
— дөмей, патос — аарыг деп
сөстөрдөн укталган.

Гомеопатияны 1790 чылда
немец эмчи Самуил Христиан
Фридрих Ганеман үндезилзэн.
Ол кайгамчык угаанныг, салым-
чаяанныг кижини чораан. Беш
аңгы дылдарны билир бол-
гаш медицинаның, химияның,
литератураның дээди эртем-
нерин чедип алган.

Эмнер. Гомеопатияның
эмнерин шуптузун бойдустан
бүдүмелдеринден кылган.
Кижиниң база бойдустан дээди
сайзыралдыг төлү болган-
да, гомеопатияның эмнерин-
ге таарышпас (аллергия),
чаңчыгып азы хораннаны бээр
деп чүүлдер маңаа турбас. Ук
эмнерде каракка көзүлбөс улуг
күш (энергия) бар. Кижиниң
мага-бодунуң эң-не дээди сай-
зыралында база ыңдыг энер-
гия бар. Ол күш чүгле кижиде
эвес, а харын бүгү дириг амы-
таннарда, үнүштерде бар. Эм
бүдүмелдерниң күжүн канчаар
оттурарын гомеопаттарның
улуг башкызы Ганеман ажы-
дып каан. Ындыг технология
эртпээн бүдүмелдер улуг дуза
чок болур.

Гомеопат эмнерге чаштар
дыка тааржыр болгаш дүргөн
эттиничел. Олар улуг улус
ышкаш көвей эмнер албаан
болгаш бойдука чоок болуп
турарындан ыңдыг.

«Кижини болуру чажындан,
аът болуру кулундан» деп
бистиң үлегер чугаавыс ханы
уткалыг, мында бүгү талазын
чугаалап турар: угаан сайзы-
ралы, аажы-чаңы, кадыкшылы
дээш оон-даа өске.

Чаш кижини иезиниң иш-
тинге өзүп турда-ла, долган-
дыр турар байдалы, чоок ки-
жилери, оларның аразында
бот-бодунга хамаарылгазы
улуг салдарлыг. Кандыг бай-
далга төрүттүнгенинден, чаш
үезинден үлегер-чижекке
өөрөткенинден, эки хайгаарал-
дан кижизиг болуру, кижиниң
кижини болур хевирлээшкени
хамааржыр. А уругнуң кадык-
шылы, өзүлдөз херек байдал-
дарда шын эмнээшкенин улуг
хамаарылгалыг. Ынчангаш
ада-иелерге бичии кижиниң
кадыкшылыңа хамаарыштыр
билзе чогуур кезек сүмелерим
берип көрейн.

КУЗАРЫ

Төрүттүнгөн соонда, чаш
кижини баштайгы бир, ийи
хүннерде кузар болза, ында
коргунчүг чүве чок. Ол иезиниң
уруг савазының шаразын чип

алган болур, ам ону хырнын-
дан үндүр кузуп турары ол.
Маңаа эмнээштин херек чок.
Божудулга бажыңарыңа чаш
кижиниң иштин физиологтуг
эзилдирг-биле чуп болур.
Чемгерген соонда, дораан
кузуптар болза, шын эвес чем-
гергени болуп чадавас.

Уруг кузар болза, Акони-
т, Хаомилла, Нукс Вомика дээр
хевирлиг чамдык гомеопат
эмнер дыка дузалыг.

ААЛЧЫЛАРЫМ, МООРЛАНАР!

Арттын кыры оваа чоокта
Аъттыг кижини көстүп келди.
Таалынныг, чагыс-сөстүг
Давыым ирей чоруп ор боор.
Дүүн эртен ала-сааскан
Дүндүүм орта эткеш барды.
Ырак-чоокта төрөл чоңум
Ылап черле келир дээр боор.
Адыжымның ишти бөгүн
Амыратпас кижини-ле бээр.
Артынчагы аартай берген
Аалчылар чоокшулаан боор.
Ажы-чөмүм элбекшидип,
Ажы-савам немей салыйн.
Аптарамда чинчи-шурум
Аян-кирип, кедип алайын.
Сава-халты канчаар дүптээр
Сайгарылдыр боданмышаан —
Хүндүткелдиг аалчыларым,
Хүлээп алайын, моорланар!
Зинаида Серен-Чимит.

Зинаида Салчаковна дуржулгалыг эмчи болурундан
аңгыда, шүлүк, чогаал бижир. Оон аалчылар чылыңга
тураскааткан шүлүүн бир кафениң ханазында азып каан.

Бир эвес кузары үр үеде
уламчылап турар болза, чыл-
дагаанын эмчилер тывар.

ДЫҢЗЫГ ЫГЛААРЫ

Чаш уруглар аштай бергеш
азы сидиктеп, мыяктап алгаш
ыглаар. Чүге ыглай берге-
нин авалар дораан эскерип
кааптар. Бир эвес эмзиргеш,
кургаллап каарга-даа, ыглап
турар болза, ишти аарып, өйүп
турары магатчок, ишти дагжап
турар болур. Уругну иштинге
чыттырып алгаш, хайгаарап
болур, ынчаар хей үндүрери
чиик болур. Чамдык чаштар
хүнзедир удааш, дүне ыглаар,
чамдыктары хүндүс ыглаар.
Эмиг сүдү чедип турар бе
азы иштиг тургаш, авазы дүне
орайга дээр удувайн, кино
көрүп азы дааш-шимзэнниг
байдалга турган чадавас. Хөй
ыглаар болза, чылдагаанын
тывар, эмнээр.

ИШТИ ААРЫЫРЫ

Авазының сүдүн эеп турар
чаштарның мыяса сарыгзы-
маар өңүг болур, өй-тавында,
хоюг каша хевирлиг. Инек сүдү
куткан холуксаа эмген чаштар

бо-ла тырыктаар, кадыг бор-
бак мыяк үндүрер. Ынчан хөй
эвес глюкоза холумактыг сугну
берип болур.

Бир айлагыже чедир эмзи-
рип олурда азы эмген соонда,
чаштар дораан мыяктаптар,
ижин-шөйүндүзүнүң хайылды-
рары дүргөн болганы-биле ын-
дыг. Чоорту олар мыяан чыып
эгелээр. Суук өтпекти чамдык
чем аймаа азы авазының
ишкен эмнери тывылдырып
болур. Ону эмчи-биле узат-
пайн сүмележип көөр. Алоэ,
Пододиллум (ылаңгыя мыяк
багай чыттыг болза) дээш эм-
нер дораан дузалаар.

КЕШ САРГАРАРЫ

Билирубин деп бүдүмел
чаштарның кезиниң, карааның
чааның саргара бээр чылдагаа-
нын тургузар. Караа саргара
берген бе дээш күш-биле
көөрүн кыспаңар.

Төрүттүнгөш, ол-ла хүн
кежи саргара берзе, бир-ле на-
рын аарыг барының херечизи
ол болур, а кадык чаштарның
ийи-үш дугаар хонуунда чоор-

ту баштай арны, оон соон-
да адыштары, таваңгайлары
саргара берип болур. Хуусаа-
зы четпээнде төрүттүнгөн
чаштар элзэн сарыг болур.
Саргарышкын бир-ийи неде-
ля дургузунда чиде бээр.

Чаштарның кежи саргарар
чылдагааныңа иезиниң ка-
дыкшылы, хинин озалдадып
шарааны, окситоцин чижектиг
эмнер, иези-биле төлүнүң
ханы таарышпазы, фермен-
тилер четпези дээш оон-даа
аңгы чүүлдер хамааржыр.
Кол чылдагаан — чаш кижиниң
баары билирубинни ылгап
шыдавааны болур.

Иешкилер арыг сугну
элзэн ижип турар болза эки.
Авазының чиир чеминден
база улуг хамаарылгалыг,
ону эмчи-биле сүмележир.
Гомеопат эмнерни таарыш-
тыр шилээш бээр, дузалыг.
Оларга Меркурий, Бовиста,
Хина дээш оон-даа аңгы эмнер
хамааржыр.

Зинаида СЕРЕН-ЧИМИТ,
гомеопат эмчи.

Арыя Араптановна АЛДЫН-ООЛ

Тываның педагогика ниитилежилгези ССРЭ-ниң Улустуң башкызы Арыя Араптановна Алдын-оол-биле чарлып турар. Ынак мергежилге ол амыдыралының 65 чылын бараалгаткан. Арыя Араптановна Алдын-оол 88 харлап чораш мөчээн. Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден ханы кажыдалды ССРЭ-ниң Улустуң башкызының төрөл болгаш чоок кижилеринге илгерилеп, эгиттимес чидиргени оларның-биле үлежип турар.

Арыя Араптановна 1928 чылдың февраль 28-те Тыва Арат Республиканың Бай-Тайга кожуунуң Улуг-Ооруг деп черге төрүттүнген. Дыка хей чылдарның дургунда ол Тээли, Кызыл-Мажалык, Шуй суурларның болгаш Кызыл хоорайның эге класстарына башкылап келген. Бо ажылына башкы бадылаттыңан программадан үнүп, шинчилеп кылып, башкылаарының чаа аргаларын дилеп келген, школаларга хүлээп алырындан ойталаан чамдык өөреникчилерни ол өөредир-биле бодунга ап, кижизидилге эртем-билигге өөредир-биле тудуш холбаалыг деп санап чораан. Ооң тыпкан дыка хей чаа чүүлдерин класстарга шенелде эрттирген соонда, республиканың школаларына өөренир кылдыр кирип турган.

Кызыл хоорайның №2 школазынга Арыя Араптановна төрэн дыл талазы-биле өөредилге-методиктиг комплексти тургускан. Шинчилеп ажылдарын чорудуп келгениниң түңнелинде ол «Эге школаның бирги класынга тыва дыл кичээлдерин сайгарары» деп чыындыны, «Диктантылар чыындызы (1-4 кл)», «Эдертиглер чыындызы (2-4 кл)», «Бодувус номчуулу» деп өөредилге пособиелерин үндүрген.

Арыя Араптановнаның киржилгези-биле эге школаның 1 класынга «Үжүглел» номун парлаткан, ону 1990, 1996, 2003, 2009 чылдарда дөрт удаа катап-катап үндүрген. Үжүглелге «Пропись №1» деп өөредилге пособиениң автору база ол.

Патриот, чаарткыч башкы, эгелекчи, бодунуң мергежилинге сеткилинден бердинген болгаш, ол башкыларның аныяк салгалына хей чүүлдерни кылган. Бодунуң дуржулгазын «Төрэн болгаш орус дылдар башкыларының ажылының дуржулгазындан» деп чыындыга, 1966 чылда үнген «Ажылдың дуржулгазы» деп тодаргай илеткелинге көргүскен. В.С. Чылбак-биле кады «Үжүк-бижикке өөредириниң кичээлдери» деп номну чырыкче үндүрген, уругларны үжүк-бижикке өөредип турар үеде эртем аргаларын

(анализ-синтезти) ажылаарын ында бижээн, а ол ышкыш ол номга үндөзүлөп, шак ындыг аттыг өөредилге пособиени үндүрген.

Башкы эшөөрү К.Б. Март-оол, Д.А. Кимова оларның-биле башкыларга «5 класска тыва дыл» өөредилге номунга методиктиг сүмелер» деп методиктиг пособиени ажылдап кылган болгаш үндүрген.

Арыя Алдын-оол 1-4 класстарга «Төрэн дыл болгаш номчулга» программаны үндүреринге киришкен, башкыларга болгаш ада-иелерге «Сагылга-чурумга кижизидери» деп номну парлаткан.

Төрэн дылдың башкызы, күрүнениң Кызылда педагогика институтунуң эге өөредилге факультетинде төрэн дыл методиказының кафедрасының башкызы, башкылар билин бедидер институтка, башкыларның билин бедидер курстарга штаттан дашкаар 20 чыл дургунда лекция номчуп келген башкы бодунуң допчу намдарына мынчаар бижээн:

«Кижиниң салым-хуузу ооң баштайгы башкызындан аажок хамааржыр. Бир эвес сургуулдарны номчуурунга, бижиригге болгаш санаарына эки өөредилге каар болза, ооң эге класстарга алган билиглерин моон соңгааргы ооң өөредилгезинге болгаш амыдыралына бижыг үндөзүн болур. Үстүкү класстарга ооң өөредилгези эге класстарга кандыг шынарлыг билиг чедип алганындан дыка хамааржыр. Олар салган сорулгазын чедип алырлар.

Сагылга-чурумнуң эге культуразын база бистер, башкылар, эге класстарга хевирлеп тургузар бис. Ынчанга эге класстарның башкылары боттарының ажылын улуг харысалга-биле күүседир, хамыктың мурнунда бодунга болгаш өөреникчилерге негелделеп болур ужурулуг. Оон аңгыда башкы биле өөреникчи эп-найралдыг болур, бүгү айтырыгларны деңге, чөптүг шиитпирлээр ужурулуг».

Бай-Тайга кожуунуң чонунуң, Төлээлекчилер хуралының, кожуун чагыргазының өмүнээзинден ССРЭ-ниң Улустуң башкызы Арыя Араптановна АЛДЫН-ООЛДУН мөчээни-биле холбаштыр өг-бүлезинге, ажы-төлүңге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип, ооң эрткен оруунга, ат-алдарына мөгөйдүс.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнген соонда, 1993 чылдан 2008 чылга чедир Арыя Араптановна инвалид уруглар-биле тус-тус ажылдап келген. Ооң чымчак болгаш негелделиг сөзү өөреникчилерниң чүрөктеринге дээп, бичии кижиниң сайзыралына улуг идиг болуп келген.

Ооң бүгү амыдыралы болгаш кылып келген ажылы — ынак херээнге бердинген чоруктуң, күш-ажылга ынакшылының, кезээде дилээшкениң, бодунуң дуржулгазын эртемге үндөзүлөп сайгарарының, сагыш-сеткилинин байлааның, ооң дузазы негеттинип турар кижилерге — бичии уругга, ада-иеге, коллегаларга чедиреринге белен чоруктуң үлегер-чижээ болуп келген.

Арыя Араптановна Алдын-оолдун чоок кижилери база боттарының амыдыралын башкының мергежилинге бараалгатканнар. Дуңмазы Иргит Араптанович Достай — «РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» база бир дуңмазы Борбак-оол Иргитович Араптан — «ТР-ниң Улустуң башкызы», дуңмазы Бичии Иргитовна Кагай-оол — «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы», уруу Татьяна Оюновна Санчаа — «РФ-тиң алдарлыг башкызы», «ТР-ниң өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы», «ТР-ниң Улустуң башкызы», педагогика эртемнеринин кандидаты.

Тывага өөредилгени сайзырадырынга улуг салыышыны, Тываның болгаш Россияның чаагай чоруу дээш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Арыя Араптановна Алдын-оол күрүнениң дараазында бедик шаңналдары: Тыва Республиканың Ордени-биле, «Хүндүлелдин Демдээ» орден-биле, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «Күш-ажылчы шылгарал дээш», «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына Тирилгениң 50 чылы» медальдар-биле шаңнаткан.

Республикада өөредилгениң улуг назылыг ол хоочуну Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, «РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы», «Методист башкы», «Тыва Республиканың Улустуң башкызы», «ССРЭ-ниң Улустуң башкызы» деп аттарлыг.

Россияда «ССРЭ-ниң Улустуң башкызы» деп атты 20 хире башкы эдилеп чоруур. Оларның улуг портреттерин Россия Федерациязының өөредилге яамызында аскан. Оларның аразында Арыя Араптановна Алдын-оолдун чуруу база бар.

Лидия Михайловна КОЗЛОВА

Лидия Михайловна Козлованың чырык черден чарлып чоруканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илгерилеп тур. Лидия Михайловна Тывага болгаш ооң чурттакчыларына

бердинген, бедик мергежилдиг хыгаш кайгамчык эки кижичи чораан. С кезишкенин санап четпес: 56-зунда ажылдаан күш-ажыл чоруд оларның саны муң-муң, ол ышкы аарыг кижилерни хынап шинчээн. С ге Лидия Козлованың амы-тынын алганы, ооң бедик мергежили бол човангыр сеткили дээш өөрүп, чоруур кижилери-дир.

Лидия Михайловна Тыва Республикасының хирургиязының эге чадазынга т чазыг чокка чугаалап болур. 19-эглел, кажан ону Тыва автономн чорутканда, ол бодунуң чүрээ, гежилин болгаш бүгү-ле күжүн ре хирургияның тургустунарына ба дурган. Ижин хозунуң органнар хирургияның үндөзүннери сал оруннуг хирургия салбырлыг онко пансерин ол тургускан. Лидия М республикада хөрек болгаш иж хирургиязының шупту кезектери биле эртем чедишкенин хере ажыл-чорудулга кириген. Тывага ижин-хырын болгаш кызыл-өөш хи өт болгаш аъш-чем хайылдыр кезишкенин, бестиг баарзык зын, чоон шөйүндүде ыжыктар эмнээри дээш оон-даа өскелер сайзырадырын эгелзэн. Бедик ме хирург болгаш, Лидия Козлова бо салым-чаяанның өөреникчилерни Планнны болгаш шалыпкын эмн баштайгы салгакчылары болза А.В. С.Ф. Михалиевич, О.И. Кручинин, нов, В.А. Ушкалов, В.М. Потыли Ли дээш өскелер-даа. Тыва Ресу кадык камгалалының сайзыралы Михайловна Козлованың кириген ү үнелеп четпес, ол бодунуң мергеж вынгыр угаанындан болгаш «алд рындан» аңгыда бодунуң сагыш-с раан болдурган. Тыва Республи камгалал яамызының шупту ажыл Лидия Михайловнага четтиргени эгиттимес чидирг дээш кажыда

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

УРАЛЬСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

при поддержке Центра образования Республики Тыва с 18 мая 2016 г. осуществляет набор абитуриентов на следующие направления подготовки:

ЗАОЧНАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ С ЛЕКЦИЯМИ В КЫЗЫЛЕ:

- *Юриспруденция (государственное, гражданское право);
- *Государственная и муниципальная служба (управление);
- *Бухгалтерский учет, анализ и аудит;
- *Финансы государства и муниципальных образований;
- *Финансы и кредит;

ЗАОЧНАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ БЕЗ ЛЕКЦИЙ (на полной дистанции)

- *Юриспруденция
- *Экономика и управление персоналом;

- *Государственное и муниципальное управление;
- *Финансы государства и муниципальных образований;
- *Экономическая безопасность;
- *МАГИСТРАТУРА

- *Государственное управление и местное самоуправление;
 - *Государственные, муниципальные финансы и налогообложение;
 - *Экономико-правовая безопасность
- Стоимость обучения от 38000 руб./год. Документы принимаются по адресу: ТЦ Дом быта, офис 403, с 12-00 до 18-00, тел. 8913-353-45-31, 2-16-22.

Консультация таролога.

Телефон: 8-983-590-8183, 8-923-386-05-18-96.

УАЗ автомашинага ар кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Ч болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чилиг.

Магазин «Регион 17», Интернациональ кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-81

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490 Төлөвирлиг үндөзүн

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шойун — 2-01-35.
Кол редакторунуң оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. А.Н. Соян, Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору С.Ө. Ооржак, корр. А.Д.-Б. Базыр-оол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Ниити телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-те парлат (Кызыл, Шетиниң болгаш Крайченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдар торларының бодалдары редакцияның түдүшпей барып болур. Айыттыңгай санаа өске-даа фактылары, дыңадыглары дээш боттары харыылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 те долаар. Чагыдылган индекс: хуу юкилерге — 11, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнер. Жомокта 3 парлаар ама. Тираж 4157. Номери парлаткаже дугаары: график 21.00, хөрек кырында — 18.00.